नं: — ५१८५

नाम: — कात्यायन सूत्र व्याख्यानं
२४शाध्याय:

कर्ता — श्री याज्ञिकदेव:

पत्र. सं. ६२ सं: x

विषय: — सूत्र पद्धति पारिशीकं

कात्यायनसूत्रव्याख्यान चतुर्विंशाध्यायः

५१८५

5185

F = 62

२५

चतुर्विंशोध्याः
पत्रे ६२

९०-अ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ अथैकाहाः ॥ अथाहीनानाह ॥ द्वादशोपसत्का अहीनामासा
१ पवर्गाः । अहीनसूत्रे ऋतवो द्वादशोपसत्का भवंति मासापवर्गाश्च भवंति । द्वादशोप
सदो येषां ते द्वादशोपसत्काः ॥ मासेनापवर्गः समाप्तिर्येषां ते मासापवर्गाः । अह्नां समू
हो हीनः । अह्नः स्वः ऋतुसमूह इति शब्दः । ननु द्वादशोपसत्का इति न वक्तव्यं । प्रकृतित
वप्राप्तेः । अहीनानामेकाहद्वादशाहाद्यहीनेषु सर्वेष्वहीनेषु धर्मप्रवृत्तिर्भवत्यतो द्वा
दशोपसत्त्वं प्राप्तमेव पुनर्न वक्तव्यमिति । [illegible] । वक्ष्यति द्वे रूपाः सुत्योपसद्धे
षेणेति जामदग्न्यस्य चतूरात्रे विंशति द्वे ह्ना उक्ता ॥ जामदग्न्ये विंशति द्वे रूप इति । तत्री
रूपासंख्यानुपदिष्टा ॥ अथैवं संदेहे जायते किं द्वादशोपसत्त्वं बाध्यते उत मासापवर्ग
त्वमिति । तत्रावश्यमन्यतरस्मिन्नेतस्य द्वादशोपसत्त्वस्य बाध्यत्नमाम्रदित्येवमर्थेवा
च निकं द्वादशोपसत्त्वमुच्यते । अतोऽयं मासापवर्गतायास्तत्र बाधः अत्र छंदोगा
सूत्रं पौर्णमासी द्वे रूपा मासापवर्गी अहीनास्तेषां द्वादशोपसदः षडिति धानंज
प्य एकत्रिंशेहनि यत्नपुरुषं त्रिंशे वेति ॥ ॥ द्वे रूपाः सुत्योपसद्धे षेणा सुत्योपसदं शे
षेणा द्वे रूपा अहीनेषु भवंति । अहीनामासापवर्गास्तु मासश्चात्र सावनस्त्रिंशद्दि १
नात्मकः । तत्र त्रिंशद्दिनमध्ये सौत्यान्यहानि द्धि आहीनि परिगणय्य द्वादशोपसद्ध

परिगणनमशेषाणामहर्गणसंख्यातो वशिष्ठानां सदिवसानीकामभवंतीत्यर्थः ॥ तथा च छन्दोगसू
त्रे सुत्यासु च ये दीक्षाप्रतिज्ञासेः प्रहेसुखोऽदशाहीनाः द्वादशोपसदः हे सुत्यानन्तरस्याहादिषु सु
त्यासु च ये सन्ति पूर्वपूर्वा ये द्वयाहीनाप्रतिज्ञासो भवन्ति। एकाहा ये द्वयहा त्र्यहो त्र्यहापेक्षा चतु
रहः एवं योऽरोकांतं सैयान्तेन सुत्यापसच्छेषेणाहीनाः इत्येतावदेवोक्तं भवति। तेन त्र्यहे सुखोऽदश
हीनाः। अहे सु पंचदशा चतुरहे सुव चतुर्दश। पंचाहे सु त्रयोदश षडहे सु द्वादश। सप्ताहे एकादश
अष्टाहे दशा नवरात्रयोर्नवा दशरात्रे अष्टौ। एकादशरात्रे सप्तेति। मानवसूत्रे ॥ उपरिष्टाद्दति
रात्राद्यहप्रभृतयो हीना द्वादशाहपर्यन्ताः पौर्णमासीदीक्षा मासाष्टवर्गा उपसत्सुत्यानाशे
षेणाहीनाः अन्यत्र वचनादिति। अत्र छन्दोगसूत्रमानवसूत्रयोर्विशेषवचनादहीनानां पौ
र्णमास्यां प्रारंभो भवति। के ते अहीनाः इत्यपेक्षामाह ॥ द्व्यहप्रभृतयो द्वादशाहपर्यन्ताः। द्व्य
हप्रभृतयो द्व्यहादयो द्वादशाहपर्यन्ताः इहाध्याये वक्ष्यमाणा अहीनास्तु वंते ॥ तत्राम्ना
नादिति गत्वाभ्येति। तत्र तेषामहीनानां मध्ये आम्नानात्पठनादिति एकत्रान्नवसप्तदशाही
न्वक्ष्यमाणानां यो दशसंख्यान हीनधर्मकाः नैके आचार्या इच्छंति। यथा ब्राह्मणानां मध्ये
स्थितोऽब्राह्मणोपि ब्राह्मणाद्वानुमीयते तेन साहचर्यादेवमत्रापि। अपरे त्वेनां गीकु
र्वन्तः उपदेशाद्धर्मप्राप्तिर्भवति। न चात्रोपदेशो हीनधर्माणां। नाप्यतिदेशः तस्मा

दे॰ अ॰ २

न्नाहीधर्मका अतिरात्राः। किंतु एकाहधर्मका एव। न च संनिधानपाठमात्रेण धर्मप्रवृत्तिर्यु
ज्यते। किं च संनिधानमप्यवशिष्टं यतः प्रागुक्तेकाहानंतरं व्यहादिभ्यः प्रागिमे निरन्त्राय
ठिताः अत एव मे आदिसूत्रे व्येकाहमध्य एव चैषां द्वादशातिरात्राः सूत्रिताः। अत एवा
हधर्मका एवेति सिद्धं। अथ व्यहादिष्वहीनेष्वाह॥ द्वादशरात्रिकाण्यहानि व्यहादिष्वे
कोनविंशेन तद्गुणादर्शनात्॥ व्यहादिषु शाखांतरे दर्शनात्। एकोनविंशेनेत्येकेन्यूनेष्वहीनेष्वेको
नविंशेन द्वादशरात्रिकाणि द्वादशाहिकदशरात्रसंबंधीन्यहानि भवंति। कुतः। तद्गुणदर्शनात्।
तद्गुणानां द्वादशरात्रिकाहर्गुणानां व्यहादिषु शाखांतरे दर्शनात्। एकोनविंशेनेत्येकेकाहर्व
र्ध्यानि नवाहेष्वेकं। अहस्सुवृद्धौ चतुरहेषु त्रीणि। पंचाहेषु चत्वारीत्येवं अहरंतरगणामनोद्देशे
भवंति। अंते त्वतिरात्र उक्त एव। उपरिष्टाद्धीनस्येति। अत एव द्वादशरात्रिकाणामभ्यावि
धानाद्दीनात्मकानद्वादशाहाद्व्यविध्यं तत्प्रवृत्तिरिष्यते। तेन सर्वं यथासंभवं तद्धीये भव
ति। ततश्च पृष्ठ्यषडहेतिग्राह्यमहर्गणरथसंस्थाः एताद्दिनसुपान्तरणानि। चतुर्थपञ्चपो
हेतत्पृष्ठ्ये प्रतिनगरः। षष्ठेऽहनि स्वमनुयाजया न्यायपाठः। षडहोतेनव हुवेद्वा तंप्रष्ठेष्टान्य २
स्मैप्रब्रूयान्मध्येः प्राशनं घृतस्य वेति अस्तमितेसर्वेष्वग्निष्वसमिद्धाधानं यजमानस्य
रोद्गृत्नः सवनीयोन्वहं स्तोमानयवा इति यहूह्यमेव सवनीयस्यास्ते काद्दीनावेतिपद

स्यात्तत्संभवात् पौंडरीके तु सोपि संभवति। हारियोजनात्तेश्च सुम्नामित्येषः पुनस्तम्भं
त्सवर्जः सद्दक्षिविहिष्पवमानमन्यत्तवर्जं छंदोगाभिप्रायेण अनुपदथमेहनिचात्वाल्लस
मोपराणां अहीनबहिःपवमाने सद्दक्षिसत्कवीरस्य प्रथमादह्नोन्यत्रेतितेषां सर्वत्रोपनीतं स
याजानां महान्यंतवर्जं अत्याद्दक्षुःप्राक्सर्वे पृष्ठः स्वपरणे दक्षिणाग्निवर्जं परिस्तर
णं। तत्र दक्षिणाग्निहोहोमाभावात् धर्मयाज्ञोपवर्गसमिधोरनासादनं च तथा अ
हर्गणेषु क्रामतायन्व हं वसतीवरिग्रहणे वैकेमाध्यंदिने वनीयेति। यजमानस्य वाग्यमनस्य
प्रत्यहं सोमरक्षणं। अहीनेषु शाखांतरे द्वेको यजमानः द्वौ यजमानौ त्रिंशत् इति पराध्यं
पर्यंता अनियतसंख्या अपि यजमाना भवंति तथा च शाखांतरीया श्रुतिः एको द्वौ व
हवो वा अहीनेन यजेरन्नीदीक्षिता याजयेयुरिति। एवमादि यथासंभवं सर्वमत्र भवति
सहस्रदक्षिणाः। तेष्वहाहयो हीनाः सहस्रदक्षिणा भवंति। सहस्रं गावो दक्षिणा येषु ते
सहस्रदक्षिणाः। अत्राहीनविशेषणात् विना सहस्रदक्षिणा इति श्रवणाद्द्वेषु बहिरण्य
वासोश्वानां निवृत्तिः। ततश्चात्राश्वादुजेरभावः अश्वहोम्य ग्रहणं तित्यानुबंधाल्ले
धानश्रुत वसानीयावेत्येतत्सर्वं सहस्रदक्षिणेषु भवति अत्र छंदोगसूत्रं सर्वेतिरात्रा
अहीनाद्विरात्रप्रभृतय आहरणं अश्वमेधाद्न्ये सहस्रदक्षिणाः प्राक् द्वादशात्रेभ्य इति॥ वत्सु

हे॰ अ॰ एतद्दक्षिणाधिकं। यत्तु रात्र्यादिष्वहीनेषु गवां सहस्रं किंचिदधिकं दक्षिणा भवति। अत्र छंदो
३ गसूत्रात् त्र्यभतीनाम यस्य सुत्यासु त्रयेनेति। तत्र्यभतीनां वत्सरात्र प्रभतीनां सहस्रा
न्‍ पश्यो दक्षिणा स्तु सुत्यासु त्रयेवा तत्राधिकसहस्रं पहेऽअध्यद्वादशाहर्गणं न भवति स
हस्रेऽहीनेष्वशक्ति सहस्रदक्षिणो वा विधानात् तन्न्यूनानि स्त्रिदक्षिणीयाः। तिस्रोऽनुव
ध्यास्तु कृते। अथोयाः सहस्रं वाभ्यो वद्ध्यान्नस्य हाप्युपवसानीयास्यादित्युपवसा
नीयायाः कृतेऽश्व। प्राकृतं वत्सरं हं। अथवा यत्तु रात्र्यादिष्वहीनेषु प्रत्यहं प्राकृतं दक्षि
णादानं भवति द्विरात्र्यादिषु प्राकृतं दक्षिणादानं प्रत्यहं भवतीति कर्कः। संनिधानाद्वत्स
रात्र्यादिष्विति वासुदेवः। अस्मिन् पक्षे अभ्यद्वादशाहर्गणे त्रिसोऽवबंधात्रैधातवीत्यतन्न
भवति। सहस्रदक्षिणत्वाभावात्। शाखान्तरे द्वादशाहे प्र्यपतोऽन्वहं द्वादशशतं ददा
तीति। यद्यपि वचनात् प्रत्यहं दानं। तथाप्येकप्रयोगत्वाद्दैवानवितरिति प्रत्यहं द्वाद
शशते दीयमाने यावती भवती तावती दक्षिणा लोके वा वचनाद्विभज्य न यथं प्रत्यहं दानं व
क्तो द्वादशाहे सहस्रस्य किंचिदधिकस्यापि दीयमानत्वादधिकसहस्रसंयोगिनो
धर्मास्तिस्रो नवंधा त्रैधातवी च भवतीति जैमिनिमतं। याज्ञिकास्तु प्राकृतं प्रत्यहं ३
ददातीय वमवयव दक्षिणानां समुदाय दक्षिणातेन समुदितसंख्यायोगिनो धर्मा

अत्र न सुरिति सिद्धान्तितवंतः॥ पौंडरीके श्रुतं। पौंडरीकसंज्ञे एकादशरात्रेऽहीने अयुतं
गवां सहस्राणि दक्षिणां ददाति॥ समविभक्ताः प्रत्यहं ददाति। सहस्रं दक्षिणा अतिरात्रा
दिष्वधिकं पौंडरीके श्रुतमित्येताः सर्वा दक्षिणा प्रत्यहं समविभक्ता ददातीति नेन षष्ठहेष्वन्वहं
पंचपंचशतानि ददाति। अहश्चत्वारि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि चातिरात्रा
दिष्वेवमह्नं पौंडरीके तु विभागश्चेद्दोगस्येव उक्तः। अयुतमेकादशरात्रे ददात् तत्र नवनव
वैष्वहःसु शतानि सहस्रमुत्तमेऽहनि। एवं दोगस्येव तत्प्रभतीनां भूयस्त्वः सुत्या सुत्यायेन सुत्या
तत्प्रभतीनां चतुरात्रप्रभतीनां भूयस्त्वः सहस्रादतिशयेन वद्यो दक्षिणा देयाः सुत्या सुव
येन सुत्या कृष्णा॥ यथा यथा सुत्या अभ्युच्चीयेरन् तथा सहस्रादधिका दक्षिणा वर्धयेरन्।
यथा हीयमाना सु पौंडरीके श्रुतं संपद्यते नाप्नुपंचविंशत्यधिकशतं सहस्रं च प्रत्यहीनमधि
कं हीयते चतुरात्रादिष्वप्येकादशरात्र। चातश्च हीनेषु क्रियमाणे अयुतं सहस्रं च प्रत्य
हीनमधिकं हीयते च तत् पुंडरीके संपद्यते॥ ताः समं सर्वेष्वहःसु समविभाजं दद्यात्। वि
भज्य विभज्य विभाज्य॥ अन्त्येऽहन्याधिक्याः समविभागो क्रियमाणे या अधिका अवशि
ष्यन्ते याः समविभागेन विभक्तुं न शक्यन्ते ता अन्त्येऽहनि देयाः समानुपपत्तावन्त्येऽहनि भू
यिष्ठा इति षष्ठे दोगस्त्रां न यथा चतुरात्रे पंचविंशत्यधिकं शतं सहस्रस्य द्वयं चत्वारि च उद्दि

दे॰ श्र॰
४

समं विभज्यते न तद्दा एकत्रिंशदधिकानि पंचपंचशतान्येकैकस्मिन्भागे भवंति। एका अधि
कापरिशिष्यते। सा अंत्येऽहनि दीयते। पंचाहेषु च पंचाशदधिकानि द्वात्रिंशतं शतानि पं
चधा विभज्य पंचाशदधिकानि षट्शतानि प्रत्येहं दद्याति। षडहेषु पंचसप्तत्यधिकानि त्र
यस्त्रिंशतं शतानि षोढा विभज्य एकोनत्रिंशदधिकानि सप्तसप्तशतानि प्रत्यहं दीयते।
एका अधिकानि परिशिष्यते सा अंत्येऽहनि दीयते। सप्ताहेषु च पंचपंचाशतानि सप्तधा वि
भज्य पंचाशीत्यधिकानि सप्तसप्तशतानि प्रत्यहं दीयंते पंच अधिका परिशिष्यंते ता अं
त्येऽहनि दीयंते। अष्टाहे च पंचविंशत्यधिकानि षट्त्रिंशच्छतान्यष्टधा विभज्य द्वाविंशत्य
धिकान्यष्टावष्टौ शतानि प्रतिसुत्यं दीयते। एकाधिका परिशिष्यते सा अंत्येऽहनि दीयते
नवरात्रयोस्तु पंचाशदधिकानि सप्तसप्ततिशतानि नवधा विभज्य एकपञ्चाशदधिकानि
अष्टावष्टौ शतानि प्रत्यहं दीयते एका अधिका परिशिष्यते सा अंत्येऽहनि दीयते। दशरात्रे
षु पंचसप्तत्यधिकान्यष्टाशीति शतानि दशधा विभज्य सप्ताशीत्यधिकान्यष्टावष्टौ
शतानि प्रतिसुत्यं दीयते पंचाधिकाः परिशिष्यंते ता अंत्येऽहनि दीयंते। योऽरीक्तेनुप्राप्नु ४
यामिति छंदोगसूत्रभाष्यकृदभिप्रायः। त्रयोदशगानि एकाः॥ वसंतन इति शेषः। ते
वप्राहननदक्षिणाः एकाहधर्मकाः एवार्छंदोगसूत्रेन्वहीनधर्मकाः सहस्रदक्षिणाः अ

चत्वारो षोडशिकाः प्रथमाः तेषां त्रयो द्वादशाऽतिरात्राणां प्रथमाश्चत्वारोऽतिरात्राः षोडशि
काः षोडशिग्रहवर्जिता भवन्ति । तत्र प्रथममतिरात्रमाह । प्रजातिकामस्य नवसप्तदशः
प्रजातिकामस्य यजमानस्य नवसप्तदशेन सहजन्मातिरात्रो षोडशिको भवति । त्रिवृद्बहिः
ष्पवमानं पंचदशाहोत्तराण्यं नवसप्तदशानि स्तोत्राणि एकविंशः शोग्निष्टोमः सोम्यः पं
चदशी रात्रिस्त्रिवृत्संधिर्नवसप्तदशातिरात्रो । प्रजाकामो यजेतेति ताण्ड्यब्राह्मणात्
ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य विषुवान्नाम यस्य पायो वीतो ज्येष्ठो भ्राता विद्यते षाऽज्यैष्ठिनो ।। तस्य
पुत्रो ज्यैष्ठिनेयः ।। तादृशो यः पुत्रास्तत्रोणां मध्ये ज्येष्ठः । तस्य ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य वि
षुवान्नामा षोडशिकोतिरात्रो भवति ।। अत्र वा सुदृकः ।। नेष्ठिंत्यमनुजानां यज्यैष्ठिने
यतद्व्यतो ततत्कामस्यापयजस्यात्र विषुवान्नोध्यते मघा ।। त्रिवृद्बहिःपवमानं पंचदशा
न्याज्यानि पंचदशो माध्यंदिनः पवमानः सप्तदशानि पृष्ठ्यानि सप्तदश आर्भवः एकविंशो
ग्निष्टोमः सप्तदशान्युक्थानि पंचदशी रात्रिस्त्रिवृत्संधिर्विषुवनातिरात्रेण ज्येष्ठो ज्यैष्ठि
नेयं याजयेदिति ताण्ड्यब्राह्मणात् ।। गौर्भ्रातृव्यवतः भ्रातृव्याः सपत्नाः शत्रवो विद्यं
ते यस्यासौ भ्रातृव्यवान्तस्य भ्रातृव्यवतः गौरतिरात्रो षोडशिको भवति पंचदशं
बहिःपवमानं त्रिवृंत्यानि सप्तदशं माध्यंदिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनं सो

स्यं पंचदशीरात्रिस्त्रिवृत्संधिर्गोष्टोमेनातिरात्रेणायुष्कामो यजेतेति तां ऽश्रवणात्॥
५ स्वर्गकामस्यायुरभ्यासविनो वा। स्वर्गकामस्य यजमानस्यायुरतिरात्रो भवति अथ षोडशिकः
ऽऽमयाविनोऽतिरोमिरणो वा। त्रिवृद्बहिःपवमाने पंचदशान्याज्यानि सप्तदशं माध्यंदिनं स
वनमेकविंशं तृतीयसवनं सोऽयं पंचदशीरात्रिस्त्रिवृत्संधिरायुष्टोमेनातिरात्रेण स्वर्ग
कामो यजेतेति तामेश्रुतत्वात्॥ ज्योतिष्टोमविश्वजित्त्रिवृत्पंचदशसप्तदशैकविंशा
5 यथासंख्यमृद्धिपशुब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यप्रतिष्ठाकामानां। ऋद्धिकामादीनां हि वरण
मधिकारिणां यथासंख्यं यथाक्रमं ज्योतिष्टोमो द्वयः षडतिरात्रा भवंति। तत्र ऋद्धिकाम
स्य ज्योतिष्टोमातिरात्रः। ज्योतिष्टोमेनातिरात्रेणर्द्धिकामो यजेतेति श्रुतेः। पशुकामस्य
विश्वजिदतिरात्रो भवती विश्वजितातिरात्रेण पशुकामो यजेतेति श्रवणात्। अत्रा
स्वहाभ्यो। सर्वेतियाद्याः सर्वोस्तुपाकरणानि। द्वादशाहिकाहोत्र प्रत्ययाः प्रतिगिरंश्च
नि षेवस्मादि ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिवृदतिरात्रो भवति त्रिवृतातिरात्रेण ब्रह्मवर्चसका
मो यः जेतेति श्रुतेः वीर्यकामस्य पंचदशातिरात्रो भवति पंचदशेनातिरात्रेण वीर्यकामो य
जेतेति श्रुतेः। अन्नाद्यकामस्य सप्तदशातिरात्रो भवति। सप्तदशेनातिरात्रेणान्नाद्यकामो
यजेतेति श्रुतेः। नातिरात्रो भवति। सप्तदशेनातिश्रुतेः॥ अप्तोर्यामः प्रप्रेव यस्मात्पशवो ५

५८ सेरन्।यस्माद्यजमानानां प्रप्रिव प्राणाः प्रप्राश्च पशवोऽंशेरन्नगच्छेयुः। तस्याप्
तोर्यामातिरात्रो भवति। यस्मात्प्रप्रिव पशवोऽंशेरंस्त एतेन यजेतेति ताण्ड्यश्रवणात्।
अस्यार्थः। पशवो गवाश्वादयो यस्मात्पुरुषात्प्रप्रिवांते प्रकर्षेणोद्वन्ध्यच्छा अभवा
न्स ये ते न क्रतुने ह्यूहंशं निवार्य पशुसमृद्धिं प्राप्नोतीति॥ अत्र प्रतिगरोपाकरणादिवि
शेषाः अश्वमेध उक्ताः॥ अभिजिज्ज्ञातव्यवतः भ्रातृव्यावैरिणो विघ्नं ते यस्या सोऽभ्रातृव्यवान्।
तस्याभिजिती एत्रो भवति। अभिजितातिरात्रेणाभ्रातृव्यवान्यजेतेति श्रुतेः॥ सर्वस्तोमो बु
भूषतः॥ यः पुमान्कृतिमेश्वर्यमिच्छति स बुभूषतः। तस्य बुभूषतो यजमानस्य सर्वस्तोमोतिरा
त्रो भवति। सर्वस्तोमातिरात्रेण बुभूषन्यजेतेति श्रुतेः॥ प्रत्येकादशिनीवास्मिन् अस्मिन्सर्वस्तो
मातिरात्रे प्रत्येकादशिनी भवति। तथा च ताण्ड्यः। एकादश रशना एकादश पशव एकादश यूप्या भवं
तीति। एतेऽप्तोर्यामादयो नवापि सषोडशिकाः॥ इति त्रयोदश ज्योतिरात्राः॥ अथाहीना उ
च्यंते॥ १॥ द्व्याहास्त्र्याहः। द्व्यहा हि सुत्यास्त्रयो हीना भवंति सहस्रदक्षिणाः॥ अथ षोडशिकावति
रात्राउत्तरयोः। उत्तरयोर्द्वितीयतृतीययोर्द्व्यहयोरतिरात्र षोडशिक्तौ षोडशिवर्जितौ भवतः।
तेषां मान्याह। आंगिरसचैत्ररथकापिवनाः। प्रथमस्यांगिरस द्व्यह इति संज्ञा। द्वितीयस्य चैत्र
रथः। तृतीयस्य कापिवन इति॥ द्वितीयमुत्थप्य पूर्वमेके। द्वितीयं द्व्यहं चैत्ररथसंज्ञं एके आवा

दे॰ अ ६ योऽन्यमपूर्वमिष्टं नितरां अग्निष्टोम पूर्वमेव। अथ यस्य ज्योतिः स्यात् पूर्वमहर्भवत्यायुरुत्तरमि
तितां अथेनियमेनाष्टं तत्वात् गविकल्पसंख्यशांखां तत्र एतत् दशरात्रिकारणं हाजीवनेन प्रथमम ग्नि
ष्टोमसंस्थं प्राप्नोत्येव विकल्पेन तस्यान्यासंस्थातानेन विधीयते प्रथमेन यजेत पः पोषणयोत्म
नां सर्वैः प्रजानां पुरुषाणां मध्ये स्वस्थानस्थो तस्मात्तेषु पुरुषेषु साधुः पोषणस्तादृशो पि सन्पुः
पुमान्हीनश्च स्यात् पुरुषात्मनां सर्वैः प्रजानां पुरुषाणां मध्ये हीनश्च प्रजारहितश्च भवेत्। स प्रथ
मेनांगिरसद्व्यहेन यजेत। अत्र तांड्येम्नायते। ज्योतिरग्निष्टोमः पूर्वमहः सर्वस्तोमोतिरात्र उत्त
रमिति प्रजाकामः पोषणेपा हीनश्च स्यात् स एतेन यजेतेति। तथा प्रजाकामो यजेत स्वर्गकामो य
जेतेत्यत्रैवम्नातं कात्यायनेन तु द्वितीयतृतीययोरेतत्फलद्वयं क्रमेणोक्तं।। द्वितीयेन प्रजाका
मः प्रजाकामो द्वितीयेन चैत्ररथनाम्ना द्व्यहेन यजेत। तांड्येम्नायते। अथ यस्य ज्योतिः स्यात् स
र्वमहर्भवत्यायुरतिरात्र उत्तरमिति।। तृतीयेन स्वर्गकामः पशुकामो वा। तृतीयेन कापिव
न नाम्नातिरात्रेण प्रजाकामो वा पशुकामो वा यजेत। अथ यस्य त्रिवृत्पंचदशोऽग्निष्टोमः
पूर्वमहर्भवत्यायुरतिरात्र उत्तरमिति।। अहाः पंच गर्गाद्वैदृष्टं होमा तत्र वसुपरेकाः अहाल्लिसु ६
त्या अहीनाः पंच भवंति। तेषां पंचानां क्रमेण नामान्याह प्रथमो गर्गः।। द्वितीयो वैदः तृतीय
छंदोमाः। चतुर्थो नर्वसुः। पंचमः परकः। इति।। द्वितीये त्रिवृज्ज्योतिरात्राः सर्वे। द्वितीये वै दशरात्रे स

सर्वेत्रयोपिसौत्याः क्रतवोतिरात्रसंस्थाभवंति। अत्राश्विनस्याग्नेयात्ऋतिशस्ताद्रिरात्रेव
स्यमाणमहः संधानंभवत्येवान्तथावोक्तं संख्यायनेन॥ द्विरात्रप्रभृतिष्वहःसंघातेषुयत्र
होताश्विनंशंसेत्तत्रमैत्रावरुणःप्रातरनुवाकमनुब्रूयादिति। द्विप्रभृतिष्वतिरात्रेषोडशिनस्प
र्थीः इति तद्भाष्ये॥ राज्यकामस्य। अथर्ववेदत्रिरात्रोभवति॥ अंतर्वसुःपशुकामस्यभवति॥ परा
कः स्वर्गकामस्य। पराकसंज्ञऋभुर्वेअहः स्वर्गकामस्यभवति॥ गर्गत्रिरात्रस्यश्रूयते
त्रिषुप्रातःसवनंपंचदशंमाध्यंदिनंसवनंसप्तदशंतृतीयसवनंपंचदशंप्रातःसवनंसप्त
दशंमाध्यंदिनंसवनमेकविंशंतृतीयसवनंसोत्यमेकविंशंप्रातःसवनंत्रिणवंमाध्यंदि
नंसवनंत्रयस्त्रिंशंआर्भवपवमानंत्रिणवंशोग्निष्टोमएकविंशान्यन्यानिषोडशिकानि
षोडशंप्रथमंरात्रिसामपंचदशीरात्रिस्त्रिवृत्संधिरिति। अत्रत्रीण्यहानिक्रमेणाग्निष्टोमा
त्यानिरात्ररूपाणिउक्थानि। अथर्ववेदत्रिरात्रस्याकृतिः। त्रयस्त्रिवृतोतिरात्राः सर्वेषोडशिमंतइ
तितथायोराज्यमाशंसेतसएतेनयजेतसर्वेषोडशिमंतोभवति अत्रआपस्तंबः। वेदजि
रात्रेणस्वराज्यकामस्यत्रयस्त्रिवृतोतिरात्राः सर्वेषोडशिमंतोरथंतरंवामदेव्यंबृहदितिपृष्ठा
नि इति। अथच्छंदोमपवमानस्यतृतीयस्यत्रिरात्रस्यातोप्यस्यकृतिः चतुर्विंशाः पवमाना
स्त्रिवृतान्याज्यानिपंचदशानिपृष्ठानिसप्तदशोग्निष्टोमस्यानुष्टुभत्वात् विंशाः पवमानाः पंचदशा

दे॰ श्रौः
७

न्याज्यानि षष्ठ्यान्येक विं॰ शो ग्निष्टोमः सो ऽत्यो ष्ठा चत्वारि ६ शः पवमाना एक विं॰ शान्याज्या
नि त्रिणवानि षष्ठानि त्रयस्त्रिं॰ शो ग्निष्टोम एक विं॰ शास्तुत्यानि सषोडशिकानि पंचदशी
रात्रिस्त्रिवृद्धधि ष्ठं होत्र पवमानः पशुकामो यजेति। अथांतर्वसुस्त्रिरात्र स्यक्लृप्तिः त्रिवृत्प्रातः स
वनं पंचदशं माध्यंदिनं ॰ सवनं सप्तदशं तृतीय सवनं चउविं॰ शं प्रातः सवनं चतुश्चत्वारिं॰ शं
माध्यंदिनं॰ सवनमष्टाचत्वारिं॰ शं तृतीय सवनं॰ सो ऽत्यमेक विं॰ शं प्रातः सवनं त्रिणवं मा
ध्यंदिनं सवनं त्रयस्त्रिं॰ शं तृतीय सवनं॰ सो ऽत्यमेक विं॰ शः षोडशी पंचदशी रात्रिस्त्रिवृद्ध
धिरंतर्वसुरिति। अथ परक त्रिरात्रस्य क्लृप्तिः त्रिवृत्प्रातः सवनं पंचदशं माध्यंदिनं सवनं
सवनं सप्तदशं तृतीय सवनमेक विं शं प्रातः सवनं त्रिणवं माध्यंदिनं॰ सवनं त्रयस्त्रिं॰ शं
तृतीय शवनं॰ सो ऽत्यमेक विं॰ शः षोडशी पंचदशी रात्रिस्त्रिवृद्धधिः पराक इति। अत्रगर्ग
त्रिरात्रे आज्यदोहेषु सामसु अग्निमुपसमाधाय स्तुवन इति श्रूयते तेन त्रयं होतृ स्तत्र काल आ
हवनीयस्तमाज्यदोहानामग्निमुपनिधाय स्तुवत इति होतृमुखं सोमिधारयेयुः प्रथमेहनि
यमध्यंदिने आनयेयुः तत्र प्रथमे आज्यदोहेषु। प्रातः सवन उत्तरयोरह्नोः। उत्तरयोरह्नोर्द्वि
द्वितिय तृतीययोः प्रातः सवने धिष्ण्यविहरणीयमानयेयुस्तं धारयेयुः पूर्ववदाज्यदोहका
ल इति तयोर्माध्यंदिने पवमाने आज्यदोहे। स्तोत्रवेलायामेनं प्रज्वलयेयुः एतस्मात्स्ताप ८

कातरवि ह्येषु विहिता अग्नयो न धार्यन्त इति प्रतीयते। अत्र सहस्रदक्षिणो ऽहीनेषु सर्वेषु गणेषु दि
षु त्रिरात्रेषु सहस्रदक्षिणो त्रिरात्रे प्रतिविभजनं यन् दशदशाने देन दक्षिणा द्वाद्शि प्रकारे
णा विभज्य दक्षिणा दानमनुष्ठेयं तत्प्रकारश्च प्रागुक्तः। चतुरहाश्चत्वारो त्रिचतुर्वीर जामदग्न्य व
सिष्ठसंसर्पविश्वामित्राः। चत्वारो ऽहीनाश्चतुरहाः चरसुत्याका भवन्ति। तेषां नामान्याह। प्रथ
मो त्रिचतुर्वीरः। त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्य एकविंशो ऽतिरात्रो विश्वा
मित्रस्येत्यादिता ऽपेक्षतत्वात्। द्वितीयो जामदग्न्यः। तृतीयो वसिष्ठसंसर्पः। अत्र वृत्राः सव
नमित्यारभ्य वसिष्ठस्तं नस्यतामपेक्षतत्वात्। चतुर्थो विश्वामित्रः चतुर्विंशाः पवमाना इति
प्रत्येकं चतुरहे विंशति होहूः पुष्टिकामस्य यजमानस्य भवन्ति। विंशति इदुहूः। उपस
दस्तु द्वादश भवन्तेवा व्रततत्वः सुत्या इति। अत्रैव जामदग्न्ये विशेषमाह॥ उपसत्सु पुरोडाशिन्यु
जामदग्न्य चतुरात्रे उपसत्सु पुरोडाशिन्युः पुरोडाशवत्यः स्युः॥ अन्वयसंहस्रहोति। नास्य पुरो
डाशानामुपसत्तत्रामुपसत्सु जुहोति अत्रेदं वदितोः किमेषु पुरोडाशेषु आज्यधर्मा भवन्ति
उपघधर्मा वेति। किं तावत्प्राप्तं अत्रोच्यते पूर्वपक्षः आज्यधर्माः स्थानापत्तेः एते पुरोडाशा
आज्यधर्मा भवन्ति कुतः स्थानापत्तेः प्रकृतौ ह्याज्यमुपसत्सु आगच्छन्। अत्र हि पुरोडा
शास्तत्स्थाने विधीयन्ते। अतः पुरोडाशानामाज्यस्थानापन्नत्वादाज्यधर्मा भवन्तीति पू

दे॰श्रः ध्रेः पक्षः सिद्धान्तमाह । अथौषधर्मो तादृग्व्यसामान्यात् वा अधारणो ऽनुषधर्मा एव पुरोडाशा भ
८ वंति न त्वसधर्माः कुतः द्रव्यसामान्यात् । पुरोडाशानां पुरोडाशेनैव सामान्यं यतः । अन्यस्था
नापत्तिरस्तीति निकृत्वा विवितीतमेतत् ॥ अनुहोमाश्च पुरोडाशाः कुतो न स्थानापत्तिः यो हेतो
यतरते पुरोडाशा अनुहोमाः उपसद्यागं अनुहोमा येषां ते अनुहोमाः । उपसद्यागमनु यतः
पुरोडाशा हूयंत इत्यर्थः । अतो वस्तुतः स्थानापत्तिरेवात्र नास्तीति निकृत्वा वितेयं ॥ प्रत्युपसद
8 मेको हूयेन कपाला एककपालप्रभृतीनामाग्नेयाश्विनवैष्णवसौम्यसावित्रधात्रमारुत
वार्हस्पत्यमैत्रवारुणो वैश्वदेवाः एककपालप्रभृतीनां एककपाला द्विना द्वादशानां पु
रोडाशानां प्रत्युपसदमेको हूयेन कपालानि भवंति प्रथमायामुपसद्येककपालः । द्वितीया
यां द्विकपाल इत्येवं प्रत्युपसदं पुरोडाशानामेकैककपालवृद्ध्या कपालानि भवंतीत्यर्थः
किं देवत्यास्ते एककपालादयः इत्याकांक्षायां तेषां देवता आह । आग्नेयमाश्विनं वैष्णवेत्यादि
ना पूर्वाह्णापराह्णयोः समानदेवतौ पुरोडाशौ भवतः । पूर्वाह्णोपसदीयः पुरोडाशः स एव
पराह्णोपसदीय इत्यर्थः अत्र ताण्ड्यश्रुतिर्भवंत्यं व इथोग्निर्व्योमः प्रथमहरिति प्रजाम्यजघद
ग्निः पुष्टिकामयतमाहर स्तद्मान्यो यान पुष्य इति स्ता द्वरोडाशिन्य उपसदो भवंतीति ८
चोक्ता अग्नेर्वै होत्रं वेरधुरमित्यादि मन्त्रामंत्रानुक्ता आग्नेय एककपाल आश्विनो द्विकपा

लो वैष्णवस्त्रिकपालः सौम्यश्चरुस्तुष्कपालः सावित्रः पंचकपालो धात्रः षट्कपालो मारुतः स
प्तकपालो बार्हस्पत्यश्चाष्टाकपालो मैत्रो नवकपालो वारुणो दशकपाल ऐन्द्र एकादशकपालो
वैश्वदेवो द्वादशकपालः इति श्रुतत्वात् ॥२॥ तेषां होमोग्नौ वैहोत्रमित्यादि तेषामेकक
पालाग्नेयप्रभृतीनां द्वादशानां पुरोडाशानामग्ने वैहोत्रमित्यादयो होममन्त्राः। यथाक्रमं
एभिर्मन्त्रैर्होमः कार्यः तेषां होम इत्युक्तत्वाज्जुहोतेरर्थे। ततश्चैते जुहोतिधर्मका भवंतीति तन्त्र
हनाद्यः सर्वसंस्काराः स्तुल्या भवंति। उपसद्यावद्ग्राह्यत्वेन पत्रभवति कुतुरुपहननस्पशो दर्व्य
हाणेत्ररावारः आज्यभागादिकं तत्सर्वं जुहोतिधर्मे लातस्थीभवति। उपसत्संबंधितुसमंत्रकमेवं सर्वं
हुतास्त्वैते पुरोडाशाः कार्याः॥ एतैः सुत्याते द्वादशाहं यजते प्रतिलोममेकैकेनासुत्याते सुत्यानामंते
पत्तसमाप्त्यनंतरमेतैः सर्वोक्तैराग्नेयादिभिः प्रतिलोमं विश्वदेवादारभ्य सुत्क्रमेणाग्नेयपर्यं
तं सायं प्रातश्च द्वादशाहं द्वादशस्वहःसु एकैकेन हविषा यजेत पूर्वापराभ्यां पोर्यंगकुर्यात् तमश्चत्र
यजत इति श्रवणाद्यागा एते ततश्च समाप्तदिवसादारभ्य प्रतिदिनं सायंप्रातस्थरणाद्द्वाद
शानर्पणा ताएकैकादशिनः क्रमेण प्रथमेहनि वैश्वदेवो द्वादशकपालः सायंप्रातश्चाद्विती
ये ऐन्द्र एकादशकपालः तृतीये वारुणो दशकपालः चतुर्थे मैत्रो नवकपालः पंचमे बार्हस्प
त्योष्टाकपालः। षष्ठे मारुतः सप्तकपालः सप्तमे धात्रः षट्कपालः अष्टमे सावित्रः पंचकपाल

दे॰ श्रः ९ नवमे सौम्यश्चतुः कपालः दशमे वैष्णवस्त्रिकपालः एकादशे आश्विनो द्विकपालः।
द्वादशे चाग्नेय एककपाल इति। अत्र स्विष्टकृद्भागाभावः एककपालस्य सर्वहुतत्वात्॥ अ
थ छंदोगसूत्रं॥ त्रयोदश्यामपरपक्षस्य हेमन्ते जामन्यापातस्य विंशतिर्दीक्षा द्वादशोपस
त्सु पथ्यग्ध्यामानध्वर्युर्जुहुयात् पुरोडाशांस्त उभावाग्रायणेन समानदैवतो पूर्वोक्तयोः
अग्नेर्वैहों अनित्यं तत्रभतएवाहोमाः। तस्यावभृथादुदेत्य द्वादशाहामिष्टिभिर्यजते तासे
तएव प्रतिलोमाः पुरोडाशाः तेनैव विधिना समानदैवतो पूर्वोक्तयोरिति तन्त्राघ्ये। ३। पंचा
हास्त्रयः। पंचसुत्यास्त्रयोऽहीना भवंतीत्यर्थः॥ देवानां प्रथमः। तत्र प्रथमः पंचाहो देवानां सं
ज्ञा। देवपंचाह संज्ञेत्यर्थः। देवाश्च भवंति सवनेऽस्याधितत्वात्॥ द्वितीयः पंचशारदी
यः। द्वितीयः पंचाहः पंचशारदीयो नाम संज्ञः। त्रिवृदग्निष्टोमः पंचदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्य
पंचदश उक्थ्यः सप्तदशोतिरात्रः। पंचशारदीयो यः कामयेताप्यः कामयेत बहुः स्यामिति स
स एतेन यजेत। तेन यष्टुमारम्भः पंचवर्षी एवाश्वयुजीषु उक्षवत्स्त्रिंशतं चतुस्त्रिंशते
पश्च नालभेमारुतान्। तेन पंचशारदीयेन यष्टुमारम्भः पंचशारदीयारंभात् प्राक् पंचवर्षाणि
आश्वयुजी पौर्णमासी संबंधीषु उक्षपक्षेषु आश्विनस्य उक्षपक्षेषु सप्तम्यादश्म्या वा चतु
स्त्रिंशतं चतुस्त्रिंशान् मारुतान् मरुद्देवताकान् पश्च्नालभते कोदशीन्यशून्यत्याकाङ्क्षायामा ६

ह॥ वैश्वस्तोमं दृहिरण्यलिंगानि वैश्यपतोमं दृहिरण्यलिंगाः तान्॥ तानि वृदृहिरण्यावसन्तरू
पेवंचवर्षाः पद्मरूपो वसन्तर्यस्य त्रिहायणापोऽप्रवीताः पंचवर्णा राजीवपद्मरूपो नवनीतपद्मरूपो
हरिणाः पिशंगः सारंगश्चेति॥ उक्तो वसन्तरीवर्णानुपूर्व्येणा पंचवर्णा वसन्तर्यः संति। तत्र प्र
तिवर्षं उक्तो वृषभास्त्रवर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेण वसन्तरीरप्यालभंते उहारणो वृषभाः सारा
सेचनसमर्थाः पंचवर्षाः पञ्चवर्षाणि विनवर्णा आलभ्यंते वसन्तर्ये अत्रिवर्षा अप्रवीतास्त्र
यमेरणभुक्ताः वीगतीप्रजननक्षमान्यासनखादनेषु। अत्र प्रजननार्थं तेन गर्भिण्यो भवे
निता पंचवर्णा भवंति तान्राजीवपद्मरूपः कमलाकारमण्डलयुक्ताः प्रथमे वर्षे आलभंते
नवनीतपद्मरूपो नवनीतवर्णमण्डलयुक्तो द्वितीये वर्षे॥ अहरणो श्वेतकेशाः तृतीये वर्षे॥ पि
शंगः कपिलश्चतुर्थे सारंगः कर्बुरः पंचमे इति वर्णानुपूर्व्येणेत्यस्यार्थः। अष्टौ वसन्तर्ये
तेषां पूर्वोक्तानां वसुः त्रिंशसंख्यानामध्ये अष्टौ वसन्तर्यो भवंति। अष्टौ उहारणः॥
अतश्च सपृक्षो ह्युरणः प्रतिवर्षं तरुणा सपृक्षवसन्तर्यः प्रतिवर्षं मन्याश्चान्याः अन्यान
वर्णाश्च॥ पर्यग्निकृतानुत्सृजंत्य् हस्र॥ पर्यग्निकृतान्पर्यग्निकरणानंतरं उक्तो वृषभा
नुत्सृजंती अतश्च उक्षो नहन्तागं रीतिविधानो॥ वसन्तरीभिः सह स्थापयंति। वसन्तरी
भिरह धेनं कर्म संस्थापयंति समापयंति। तन्मासमेरुल्मो यागमनुतिष्ठतीत्यर्थः एवं पं

दे॰ अ॰ १० चवर्षाणपुष्टोनियुंजंति। एवमुक्तेन प्रकारेण पंचवर्णी ह्यते ह्यश्वमान्नियुंजेत्तितान्वेवायेव
पर्यग्निकृतानाउत्सृष्टाः तानेवप्रतिवर्षमालभंते। आश्विनशुक्लपक्षे सप्तम्यामष्टम्यांवा
षष्ठे सवनीयाभवंति। अयस्य योन्वहमेघमारुताः। येउत्सृष्टाः पंचवर्षाण्यालभ्यालभ्यो
त्सृष्टाः तएवषष्ठेवर्षेऽग्निष्टोमाभिसुत्यासुविभज्यसवनीयाः पशवोभवंति। चतस्रसु
त्यासुत्यासअन्वहं प्रत्यहं त्रयस्त्रयश्चालभ्यंते रौद्रमारुतः। रौद्रमरुद्धांजुष्टमितिसवनीयो
गादेवकल्प्यमितिपर्थः पंचोत्तमे उत्तमेपंचमेसोन्वहनियंचोहृत्यैआलभ्यतेह्येवैषुवतु
र्षुत्रयस्त्रयः। एवंसप्तदशापिआलब्धाः॥ यःकामयतबहुःस्यामितिसएतेनयज्ञेतायोय
जमानःप्रययाम्प्रसुधनादिति अबहुःस्यामन्त्वराणमितीच्छतिसएतेनपंचशारदीयेनयजे
तातएवोक्षाणः प्रतिवर्षमालभ्यालभ्यषष्ठेवर्षेसवनीयाभवंतीत्यर्थः। ततश्चतेषांप
श्वनामाप्यादिप्रायश्चितान्याह॥ पश्वाप्यादिवशः पशूनामाप्यादौपंचवर्षमध्येयज्ञसमाप्ति
पर्यंतंचपश्वाप्यादिवशोभवंति तानवाह॥ अपोनप्त्रियेत्स्नुत इत्यस्नुमते उदकमधपशोग
ते अपांनप्त्रेपशुर्भवति। अपोनप्त्रेजुष्टमितियाज्ञिकाः अपोनप्त्रेजुष्टमितिकर्कः। ए १०
तवसमेवाः॥ वायव्यः पलायितापलायिते पलायनेपावनीवायते पशौवायव्योवायुदे
वतेअश्वपर्भवति॥ बार्हस्पत्यमश्वचरणाकूटकाणेस्वेतयदिपशुःअश्वचरणकूटःकाणोवाभवतित

दावाहस्यान्यश्चरुर्भवति अवरणो रोगविशेषवान्। अवरणो वेति पाठो माधवीये तात्र भाष्ये व्या
ख्यातः अवरणो व्रणवर्णी विहाकारस्त्वग्दोष इति। कटो भग्नशृंगः कर्णरन्ध्रहीनः विहीनः॥ नैर्ऋ
तो वसन्नो अवसन्ने अन्यपृथीपः सोऽदेयुध्यमानस्य शिथिलीभावेन सैतश्चरुर्भवति। अ
वसन्नो त्वं तन्नशब्द इति माधवः पुरोडाशः परोपध्वापद्विपे रे अस्मात्सुमनन्नात्परे पुरोडाशा
उपदिश्यन्ते॥ रुद्राभिमानेऽग्नये रुद्रवतो रुद्राभिमाने पशोर्ज्वरपीडायां अग्नये रुद्रवते पु
रोडाशोऽष्टाकपालो भवति॥ सक्षीरेग्निश्च सक्षीरकपालो भौमः पश्चुः संक्षीरोऽग्नितरक्तस्मात्क्षी
रिं प्रदर्शनं भूमौ पतति तद्वृत्तान्त भौमभूमिदेवत एककपालः पुरोडाशो भवति संक्षीरो रोगा
तरवीनाप्यपाहारपरिपाकेन सरीरपुष्ट्यभावात् कृशेनावसन्न इति याज्ञिकाः॥ ग्रासहाहृत
अदिरुपप्रसक्तेन पशुश्चेत् यदि ग्रासहाहृतः वलात्केनचिद्धरणाहृतेश्चेत्तत्र दारुछ्रायप्र
सक्तेन पुरोडाशो भवति॥ भोजनीयमते प्राजापत्यो द्वादशकपालः। भोजनीयेनान्नादिना जीर्णे
न मते पशौ प्राजापत्यो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति। अथ मृतस्य पशोः प्रतिपत्तिमाह
मृतं ब्राह्मणान्भोजयेत् मृतं पशुं ब्राह्मणान्भोजयेत् आशयेत॥ अप्सु प्रास्येताम् अथवो
मृतस्य पशोरप्सु प्रासनं उदकमध्ये प्रक्षेपः कर्तव्यः दुष्टस्य हविषोऽप्सु हरणमिति वक्ष्यमाण
न्यायात्॥ निधानं वा अदुष्टत्वात् अथ वा भक्षणाय निधानं यत्नेन सुगुप्ते देशे स्थापनं कर्त

दे॰ अ॰ ध्यं नाप्युपासनं। कुतः अदुष्टत्वात् दुष्टस्य हि प्रत्यवहरणमुक्तं। न चैतत्तद्दुष्टं न हि स्वयं मृतस्य
११ शिष्टानामरूपप्रतिषेधो तो महरणार्थं निधानमेवमुक्तं।। अन्यत्रापि दोषसंयोगात् अन्य
त्रापि अस्मात्पंचशारदीयादन्यस्मिन्नपि कर्मणि पश्वापहीमानो प्रायश्चित्तानि भवं
ति। कुतः दोषसंयोगात् पशुव्यापत्तिलक्षणो दोषसंयोगोन्यत्राप्यविशिष्टः तदुद्देशेन
विहितानि प्रायश्चित्तान्यपि सर्वत्र भवंतीति पूर्वः पक्षः।। सिद्धांतमाह।। न प्रकरणात्।
यदुक्तमन्यत्रापि सर्वत्र पश्वापहीमानि प्रायश्चित्तानि भवंतीति तन्न। कुतः प्रकरणात्
पंचशारदीयप्रकरणे एव पश्वापहीनैमित्तिकानां विधानात् तानि पंचशारदीयपश्वापविधे
तानि नैमित्तिकानि नान्यत्रेति सिद्धांतः।। अत्र ताण्ड्यश्रुतिः।। त्रिवृदग्निष्टोमः पंचदशउक्थ्यः स
प्तदशउक्थ्यः पंचदशउक्थ्यः सप्तदशोतिरात्रः पंचशारदीयो मरुतां स्तोमो यः कामयेत बहुः
स्यामिति स एतेन यजेतेति प्रकृत्य सप्तदशपृश्नीरुक्षणः पंचवर्षाः सप्तदशपृश्नीस्त्रिव
त्सा अप्रवीतास्तान्पर्यग्निकृतान्प्रोक्षितानेतरालभंते प्रेतरास्सृजंति ततः संवत्सरे नव
नीतपृश्नीवत्सा आनयंति तासां त्र्येवोक्षणस्तान्पर्यग्निकृतान्प्रोक्षितानेतरालभंते प्रेत ११
रास्सृजंति ततः संवत्सरे गर्भिणी आनयंति तासां त्र्येवोक्षणस्तान्पर्यग्निकृतान्प्रोक्षितानेत
रालभंते प्रेतरानुत्सृजंति ततः संवत्सरेपि शर्गीरानयंति तासां त्र्येवोक्षणस्तान्पर्यग्निकृताने

तदालभंते प्रैनरास्सृजंति ततः संवत्सरे सोमाः भवंति श्रीठस्त्रीनन्वहमालभंते पंचोनमेहस्य
जोग्नीषोमीयरोद्यमाहृताउ त्सारोमा मा हतेवसन्तर्योर्वाद्दिद्भ्रोमन्यताग्न्ययरुद्ववते पुरोडाशमष्टा
कपालं निरुप्याथान्यमालभेतयद्दि सठशीर्षन्नभोममेकपालेनिरुप्याथान्यमालभेतयद्यव
सीर्द्दिन्वैश्वकैतंवरुनिरुप्याथान्यमालभेततयद्यपुम्भिन्येतापोनप्त्रीपंवरुनिरुप्याथान्यमाल
भेतेयंधः स्याज्ञ्यौपंवरुनिरुप्याथान्यमालभेतयदि छम्लश्वोरणो वा वरोणो वा कूटो वा स्यादा हैरस्य
त्यंवरुनिरुप्याथान्यमालभेतयदि पल्नायत वायव्यं चरुनिरुप्या थान्यमालभेतयद्दिद्भ्रासक्ता
समेयुरिंद्रायप्रसद्गनएकादशकपालंनिरुप्याथान्यमालभेतयघन्येनभस्तुनाम्निपतप्रजा
पत्यंद्वादशकपालंनिरुप्याथान्यमालभेतेति ॥ अत्रह्यस्वायरणः ॥ पंचशारदीयेपशुवंधैर्य
जेततउक्ताबृत्नेनेनसप्तमप्यामद्यम्पावाम्बयुजीपहस्पवस्तरीरेवालभेरन्नुन्हो विसृजेयुस्ते
षायावंतोम्नेषमापद्येरंस्तावतो न्यानयजुष्मतानानपिसृजेयुस्तथारुपास्तावद्भर्षानेवष्याशा
रदिकानिठकेमामिपजेततस्यह्यद्दशोपसद इति अथवत्रतीयंपवाहमाह ॥ व्रतवानुत्तमः ३ अग्न
मस्तीयवाहो व्रतवानमहाव्रतवान्नवनिश्वतवसंतत्त्वकहत्पर्थः व्रतवतत्स्ववहूमाणे
नैवसिद्धत्वात् अनेनसंज्ञाविधीयत इति गम्यते नेत्राहन्याहाज्योतिर्गौर्महाव्रतं गौरायु
ज्योतिरग्निष्टोमसस्थः गौरष्यमसस्थः ॥ महाव्रतमग्निष्टोमः ॥ ततो गोरुष्यसंस्थः ॥ तेन
आयुरजिरात्र इति ॥ तथा च ताड्याः ज्योतिष्टोमोग्निष्टोमो गोरुष्य महाव्रतं गोरुष्य आयुरति

दै॰ श्रु॰
१२

रात्रइति ॥ अहीनावृत्तवंधः सर्वजिद्दीक्षाः ॥ ये अहीनावृत्तवंतः ते सर्वजिद्दीक्षाः भवंति सर्वजि
द्दीक्षा येषां ते सर्वजिद्दीक्षाः ॥ यथा सर्वजिति चतुर्भिर्दिनैरधिकं संवत्सरं दीक्षा ॥ एकदिनाधि
कं संवत्सरं वा ॥ संवत्सरं वा ॥ यथा मासमंत्यमिति वा यथाजातिर्वा सर्वत्र वा यथाजातीनि द्वाद
शाहवचनात्तथा ज्ञापीत्यर्थः ॥ यथाजातिशब्देनैकाहैकाहिक्यः अहीनेष्वाहीनिक्यः
सत्रेषु सात्रिक्य इति ॥ तेनाहीनेषु मासगौ बुवृतवस्त्वपि सुत्योपसच्छेषेणा दीक्षा भवंतीत्य
यमपि पक्षो भवति ॥४॥ षडहास्त्रयः ॥ षडहाः षट्त्यास्त्रयो हीना भवंति ॥ कृत्तनां प्रथमः
12 त्रयाणां पक्षाणामध्ये प्रथमः कृत्तनां षडहो भवति कृत्तु षडह इति तस्य संज्ञेत्यर्थः ॥ कृत्तनामि
ति षष्ठिनिर्देशोपि संज्ञैवैषा यथा गवामयनं आदित्यानामयनमंगिरसामयनं शाक्त्याना
मयनमित्यादि ॥ अत्रता आप्यपक्षः षडह स्तंविवोनप्रत्यतिष्ठ स एतेन प्रत्यतिष्ठत् प्रतिष्ठा
कामो यजेत प्रत्येव तिष्ठतीति श्रुतेः ॥ द्वितीये षडहे द्वयंतरपक्षः पंचाहाः पञ्चावत्तं वाख्या
द्वितीये षडहे षडहे हीने वह द्वयंतरपक्षः ॥ पंचाहो भवति पञ्चावत्तं वा रक्षः पञ्चावत्तंव
इत्येवं संज्ञाः ॥ संज्ञाकारणं संव्यवहारार्थी पञ्चावत्तं वाद्यत्वारश्छंदां हो माइत्याहे अभ्यासं
गः पंचाहो विश्वजिद्दीतिरात्र इति ताण्ड्येष्वाम्नातः ॥ तृतीये त्रिभ्यास्त्रिककुभः ॥ तृतीये १२
षडहे त्रिभ्यः पार्ष्ठिकेभ्यऊर्ध्वं त्रिककुभः कोभवंतीति वचनात् ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिककुका इति
ते न ज्योतिरादीनां त्रयाणां त्रिककुका इति संज्ञा ॥ अत्र त्रिषु पार्ष्ठिकेष्वतिथ्याहस्य महराणां

भवति। अत्र तांड्ये। त्रिवृदग्निष्टोमः पंचदशा उक्थ्यः सप्तदशा उक्थ्यो ज्योतिर्गौरायुरति रातिरात्रो
यः कामयेत बहुः स्यामिति स एतेन यजेतेति॥ सप्तसप्ताहाः सप्ताहाः सप्तसुत्या अहीनाः सप्तभवं
ति॥ चत्वार एव व्रतोत्तमाः प्रथमः। तेषां सप्तानां मध्ये चत्वारः सप्ताहा व्रतोत्तमा भवंति व्रतमहाव्रतमु
त्तमं येषामेव व्रतोत्तमाः प्रथमः षडहो महाव्रतमिति एतत्र इति तांड्ये॥ तथा। पष्ठ्याः षडहः सप्तद
शं महाव्रतमिति एतत्र इति द्वितीयस्य तत्वात्॥ तृतीयः पशुकामस्य। तृतीयः सप्ताहः पशुकाम
स्य भवति। पश्चाः षडहः स्तुतो सपवमानं महाव्रतमतिरात्रः पशुकामो यजेतेति तांड्योक्तौ यस्य
कृतत्वात्। अभ्यासंगः पंचाहो यत्र यत्रिंशमहस्तस्य चतुर्विंशोऽग्निष्टोमः सप्तदशं महाव्रतम
तिरात्र इति चतुर्थस्य सप्ताहस्य तांड्ये कृतत्वात्॥ इदंस्य पंचमः पंचमः सप्ताहः इदंस्य सप्ताहस्ये
व संज्ञः। तत्राहा त्याह द्वितीयप्रभृति षडेकाहाः। तत्र पंचमे सप्ताहे द्वितीये प्रभृति द्वितीयादे
काहाद्एव षडेकाहाः सुत्याहानि भवंती। ज्योतिर्गौरायुषी अभिजिद्विश्वजित्। सर्वजित्स महा
व्रतम्व षष्ठः स्युते। सर्वस्तोम उत्तमः। उत्तमः अंत्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो भवति। तथा च तांड्ये।
ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमो गोरुक्थ्य आयुरुक्थ्योऽभिजिदग्निष्टोमो विश्वजिदग्निष्टोमः सर्वजि
दग्निष्टोमः सर्वस्तोमोऽतिरात्र इति॥ जनकसप्तरात्रः॥ प्रेष्ठः सप्ताहो जनकसप्तरात्र राजक
तत्राहा स्याहः॥ चतुष्ष्टोमो विश्वजिन्महाव्रतं चतुर्भिः पार्ष्ठिकैः परो विश्वजिन्महाव्रतं भवति

दे॰ श्रः तथा चतुर्थांऽसो चत्वारिंशि षष्ठंत्यहान्यग्निष्टोममुखान्विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोमोऽतिरात्र इति
१३ उत्तमे षडहो बृहद्रथंतरपृष्ठः पञ्चदशस्तोमाख्यः उत्तमे सप्तमे सप्ताहे बृहद्रथंतरपृष्ठः षडहो भव
ति सर्वपञ्चदशस्तोमाख्यः । पञ्चदशस्तोमसंज्ञकः अपंचविंशतः पञ्चदशः षडहः एवाकृतः । पञ्चदशः षड
होबृहद्रथंतरसामा विश्वजिदिति एकाहः इतिमान्नबेर्दर्शनात् । तेनात्रातिग्राह्य अहर्गणाद्ध्यः पञ्चदशः
13 षडहधर्मा अत्र भवन्त्येवा पौण्डरीके प्येवमेव ज्ञेयं तत्रापि आप्तजायन स्तत्र पञ्चदशस्तोमसंज्ञ
याषडहविधानान्तरमं ज्ञाकरणां संभवहानार्थं तमभितोग्निष्टोमा वनिरूक्तौ पञ्चदशस्तोमौ विशे
षमाहेः ॥ विश्वजित् । अस्मिन्नेव सप्तमे सप्ताहे सप्तमहो विश्वजिदिति एकाहो भवति । तथा च
तांड्ये । पञ्चदशस्तोमः षडहो विश्वजिदिति एकाह इति । पशुकामस्यापशुकामस्यापि उभमः सप्ताहो भ
वतीति शेषः ॥ अष्टाहे षडहान्महाव्रतं । अष्टाहे अष्टसु नवस्वहीने षडहान्ता ष्ठिकान्षडहाद
र्ध्वं महाव्रतं भवति । तथा चतांड्ये । पञ्चदशः षडहो महाव्रतं ज्योतिष्टोमोऽतिरात्र इति ॥ नवरात्रे त्रिक
द्रुकाः नवरात्रे नवसु अहीनं षडहान्पञ्चान्त्यस्त्रिकद्रुका भवन्ति । अथर्ववत्त्वामे पाष्ठिको नास्ति
अत्र षडहादित्वनुवर्तनो ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः तत्र ज्योतिरग्निष्टोमः गौरुक्थ्यः आयुर १३
तिरात्र इति ॥ द्वितीयं त्रिकद्रुकेभ्यः पञ्चाववलंबं । द्वितीया व्रतेयेष द्वितीयेरात्मार्थे द्वितीयमिति
द्वितीये नवरात्रे नवसु अहीने त्रीकद्रुकेभ्यो ज्योतिर्गौरायुर्भ्यः परः पञ्चाववलंबो भवति । बृह

इत्यंतरपक्षः पंचाहो भवतीत्यर्थः ॥ पूर्वस्तु लंबहद्यंतरपक्षः पंचाहः पश्चावलंबारब्धइतोक्षति
स्वतास्रे ॥ ज्योतिष्टोमो ग्निष्टोमो गौरायुरायुरभ्यासंगः पंचाहो विश्वजिदतिरात्रः प
शुकामो यजेतेति ॥ दशरात्रश्चत्वारः दशरात्रा दशसुत्याश्चत्वारो हीना भवंति ॥ प्रथमत्रिकक्लृ
प्तेषां चतुर्णां मध्ये प्रथमस्त्रिकः संज्ञः ॥ अत्राप्याह ॥ उक्थ्योग्निष्टोमप वृत्त्यन्तरः अग्नि
ष्टोमो यस्याविवस्यासावग्निष्टोमप कुः । पकुर्हि उभयतो भवतः ॥ उक्थ्यस्य पकुवदुभयतोग्निष्टो
मो भवतीत्यर्थः । अग्निष्टोमपकृ उक्थ्यान्निरन्तः त्रिवारं भवति । प्रथममग्निष्टोमः ततः उक्थ्यः ततो
ग्निष्टोम इत्येवं विधस्त्र्यहं स्त्रिरावर्तनीयमर्थः । सर्वे चेतो पूर्वाः । ततश्च पार्ष्ठिकधर्माभावः ततो
दसमो विश्वजिदतिरात्रः ॥ प्रतिष्ठाकामस्यास्य यं जकुष्टंसकोदसरात्रो भवतीति शेषः । अत्र
तायेस्तु पते त्रिवृदग्निष्टोमः पंचदश उक्थ्यस्त्रिवृदग्निष्टोमः सप्तदशोग्निष्टोम एकविंश उ
क्थ्यः सप्तदशोग्निष्टोमस्त्रिणवोग्निष्टोमस्त्रयस्त्रिंशमुक्थ्यस्त्रिणवोग्निष्टोमो विश्वजिदतिरा
त्र इति तासंख्यातत्वात् ॥ कुसुरुविंदः हीनो यो दशरात्रः कुसुरुविंदुसंज्ञकः ॥ तत्राहस्याह ॥ अग्नि
ष्टोमास्त्रिवृत्स्तोमः ॥ अत्र त्रिवृत्स्तोमास्त्रयोग्निष्टोमा भवंति ॥ पंचदशास्त्रय उक्थ्याः । चकार
अयव पंचदशाः पंचदशस्तोमका उक्थ्या भवंति ॥ सप्तदशाश्च चकारात् उक्थ्या इति वत्र यदि
वानुपूर्व्येण सप्तदशाः सप्तदशस्तोमकास्त्रय उक्थ्या भवंति । पूर्वत्र यत्त्रिवृत्तोग्निष्टोमः ततः

दे॰ श्र॰ स्त्रयः पंचदशास्तथ्यः ततस्त्रयः सप्तदशास्तथ्या इत्येवं नवा ॥ एकविंशोतिरात्रः एकविंशस्तोम
१४ कोतिरात्रो दसममहर्भवति ॥ तथा च ताम्रे यत्रयस्त्रिवतोग्निष्टोमास्त्रयः पंचदशास्तथ्यास्त्रयस्सप्तद
शास्तथ्या एकविंशोतिरात्र ऋतुसुरविंदशरात्राय कामयेन बहुः स्यामितिसराते न यजेतेति ॥ पूर्वदश
रात्रोभिचर्यमानस्यात्तृतीयोदसरात्रः पूर्वदशरात्रसत्रकोभिचर्यमाणस्य परे रभिचारकर्मणामा
14 र्यमाणस्य यजमानस्य भवति तत्राहात्स्याह ॥ उत्थोग्निष्टोमपद्धतः अग्निष्टोमेतापद्धाविवोभयो
तियस्या एवंविधउत्थ्यो भवति । उत्थस्याग्निष्टोमःपद्वद्धमयतोभवतीत्यर्थः ॥ प्रथममग्निष्टो
मः ततउत्थ्यं ततोग्निष्टोम इत्येवं ॥ ज्ञोपद्धोभिजित गोःपद्धाविव यस्यासो गोपद्धः एवंविधोभिजि
द्भवति अभिजिदेकाहस्य गोः पद्वद्धमयतो भवतीत्यर्थ प्रथमं गोस्ततोभिजीत्ततोगोरित्येवंवि
धो द्वितीयस्त्र्यहो भवति आयुर्विश्वजित्पद्धा ॥ विश्वजितोपद्धाविवोभवतः पूर्वपरोयस्यासो विश्व
जित्पद्धः । एवंविध आयुर्भवति आयुः संज्ञस्यैकाहस्य विश्वजित्पद्धस्थानीयो भवतीत्यर्थः प्रथमो
विश्वजित्ततत्र आयुः ततो विश्वजिदित्येवंविधस्तृतीयस्त्र्यहो भवति । दशमः सर्वस्तोमोतिरात्रो भ
वतिः तथा च ताम्रे त्रिष्टोमो ग्निष्टोमो ज्योतिरुत्थ्य त्रिष्टोमो ग्निष्टोमो गौरुत्थ्योभिजिदग्निष्टो
मो गौरुत्थ्यो विश्वजिदग्निष्टोम आयुरुत्थ्यो विश्वजिदग्निष्टोमः सर्वस्तोमोतिरात्र ॥ इति छंदोमदशा १४
हयसुकामस्य । पशुकामस्य यजमानस्य छंदोमदसाह सत्रकथनंतुर्थी दशरात्रो दशसु गोहितो भव

तिनत्राहमाह॥ पश्चावलंघावञ्च त्वारश्छंदोमः चतुर्थे दशरात्रे छंदोम दशाहसंज्ञके पश्चावलंघा
इदं दशाहिकाश्च त्वारश्छंदोमा भवंति। पूर्ववदहः स्थंतरपृष्ठः पंचाहस्तनश्च त्वारश्छंदोमाः।
ततो दशमो विश्वजिदतिरात्रः॥ तथा वतांशे। अभ्यासंगपः पंचाहश्चात्वारश्छंदोमा विश्वजि
दतिरात्रः पशुकामो यजेतेति। उक्थ्याश्छंदोमाः स्म्य पउत्तरेव चतुर्थो विवाक्यराजेव च त्वारश्छंदोमा
इति॥ अथैकादशसुत्यमहीनं पौण्डरीकाख्यमाह। पौण्डरीकः सर्वर्द्धिकामस्य। सर्वामर्द्धिः सर्वप्र
काराप्रजापशुधनधान्यादिरूपा यं कामयते स सर्वर्द्धिकामः। तस्य सर्वर्द्धिकामस्य यजमान
स्य पौण्डरीकसंज्ञक एकादशरात्रो भवति। तत्राहान्याह॥ दशरात्रोऽसत्रोत्थानः अत्र पौण्डरीके
सत्रोत्थानवर्जितो दशरात्रो भवति॥ तथा वतांशे अभ्यासंगपः षडहस्त्रयः छंदोमाश्चतुष्टो
मोऽग्निष्टोमो विश्वजिदतिरात्र इति। मानवे पौण्डरीक एकादशरात्रेण यजेत पाप्मनेष्याः कामः
स्वाराज्यकामो वाभ्यासंगपः षडहस्त्रयश्छंदोमा गोतमस्य चतुष्टोमोऽग्निष्टोमो विश्वजिदतिरा
त्र इति॥ [illegible]॥ पौण्डरीकस्य यमस्य चैकादशरात्रः पौण्डरीकः स्वाराज्यकामस्याभ्यासंगपः षडहः
पूर्वे त्रयश्छंदोमाश्चतुष्टोमोऽग्निष्टोमोऽनन्तरउक्थ्यो विश्वजिदतिरात्रोऽनन्तरउक्थ्यो त्वाच्छुद पालंभ्या
न्वहं सहस्राणि ददाति अश्वसहस्रामंतरउक्थ्यमिति। अपंचतुष्टोमः आश्वमेधिके प्रथममहः
अतोऽत्र चतुष्टोमलक्षणे दशमेऽहनि तृतीयसवनउक्थ्यं ग्रहो मारुतः तत्काले त्रैधं विगृह्णाति तस्मसा

ननु होमभक्षा विन्मयं विशेषो भवति अश्वमेधवत् आम्नानात् दर्भं प्राप्नुः ॥ काठके च उक्तो मोनतरउ
त्थ्यस्तस्मिन्नग्निष्टोमवचमसान्तुन्निपात्रेषु पात्रे वत्स्यं विगरह्येतः सहप्रवर्ग्यं इति विश्वजिद्भृति
एकः विश्वजिदिति रात्र एकादशमहर्भवति अत्रासत्रोत्थान इति सत्रोत्थान प्रतिषेधादहीने
ष्वपि सत्रोत्थानं भवतीति प्रतीयते तान्यथावस्तातन्तरे च वरवरणा वाग्यमनेवा हीनेष्वेकानुपा
धिति ॥ आश्वलायनः ॥ पौण्डरीकमद्विकामः पञ्चः स्तोमः षष्ठं होमानागोतमस्तोमो विश्वजि।
ध्युष्ठेन वराश्रामहाव्रतं वैश्वामरं इति वेति। वैश्वानरः स्तुदपनीयस्यमंत्रं पञ्च स्तोमश्च ब
हृद्रथंतरं पृष्ठः पञ्चसु पहृहरवेतुतः। पञ्चः षडहो ह्रहद्रथंतरसामेस्तु नमेत्क सप्तहोमान् वेद
र्शनात् तस्यैवात्र विधानात् तेन नियमेनात्रातिरात्रहस्त्रहरणादयः पञ्चधर्मा अत्र भवंत्येवं
तुल्यमाध्वर्यं वर्तते एतेषु विश्वजिदु जीवि विश्वजितं वउपिलां तेषु अहीनगनेष्वन्येषु वाति
रात्रेषु तुल्यं समानमाध्वर्यं वं भवति विश्वजिति तु सर्वं पृष्ठत्वात् तत्क्रतः सर्वपृष्ठश्चेस सर्वेति प्राप्ता
इत्यादि विशेषो भवति पञ्चसंवत्सरी निस्यसंसारणाहि सुपाकरणानि च माध्यंदिने सवने व
राजादिषु चतुर्षु पृष्ठेषु भवंति न अरथसंसारणेन दुभिचरा ये नारासिस्यांत रणाम्यां चैव राजेउपा
करणं। ततः सावकयोः या ऋमहानाम्नीपर्वे न पवाजन्नैव ग्रलिणाछं सि विमहस्तोत्रोसा १५
वासिने नाछावाक वियहस्तो नरति ॥ पयो क्रमुतमोयपो क्रमुतमः उन्नमोन्यो हीनेष्वादश

इति श्री सम्राट् स्थपति महायाज्ञिक त्रिरग्निचित् विष्णुपुत्र कृत महायाज्ञिक श्री प्रजापति सुत याज्ञिक देव कृते कात्यायन श्रौत सूत्र व्याख्याने त्रयोविंशोऽध्यायः २३ ॥ अथ चतुर्विंशाध्याय व्याख्यानं प्रारभ्यते ॥ [redacted]

होष्युक्तोस्ति। द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिसूचनार्थः॥ कात्यायनसूत्रव्याख्याने त्रयोविंशोऽध्यायः॥ नमः। उक्ता अहीनाः॥ अथ सत्त्रा एव अभिधीयन्ते॥ द्वादशरात्रादीनि रात्रिसत्त्राणि। द्वादशरात्रादीनि रात्रिसत्त्राणि रात्रिसत्त्रसंज्ञकानि भवन्ति। क्रियन्ति पुनस्तानीत्यपेक्षायामाह। एकोनचत्वारिंशद्वर्तानीति। तत्र द्वादशरात्रो द्वादशाह एव सत्त्रात्मकः स च पूर्वमुक्त एवानन्तो द्वादशरात्रादारभ्य एकोत्तरवृद्ध्या एकैकाहवृद्ध्या चत्वारिंशद्वर्तानि चत्वारिंशद्रात्रान्तानि सत्त्राणि भवन्तीति। तद्यथा त्रयोदशरात्रं चतुर्दशरात्रं पञ्चदशरात्रमित्येवं चत्वारिंशद्रात्रपर्यन्तं भवति॥ सारायने उक्थ्यायवाग्निष्टोमः सहस्रदक्षिणः पञ्चदशस्तोमः। साधारणं हि एव पञ्चदशमनीयं। द्वादशाहप्रभृति आ चत्वारिंशद्वाद्येकोत्तरा रात्रिसत्त्राणि तेषु नित्यः पञ्चदशमनीयः। अन्येषु सर्वेष्वनित्य इत्यर्थात्सिद्धं। तथा च श्रुतिः सकाममेव पञ्चदशमनीयेन यजेत कामं न यजेत यद्यन्तु यजेत तेन एवास्य सत्त्रिणः स्वर्ग्यः स्यादिति॥ [illegible] आ चत्वारिंशत मानं तत्परेण तानि नामानि तानि द्वादश विगमात् सहस्रात् छन्दोमायनिनामपरिमितानि कालपानामिति॥ अत्र च्छन्दोगसूत्रे विशेषः॥ हि ह्यात्मय प्रसवोत्थानानि सर्वसत्त्रेषु पूर्वव उपपादयेयुः तेषामेकस्यानुपपत्तौ अपो परपहे स्यात प्रसवश्च यदि द्योत्रिवृत्स्थाने म व पूर्वपछे स्यात् तेषां द्वादशाहे स्तस्थोपसहे नो हि सावसरीके भ्यश्च हृदि हारण्या

दे॰अ॰ १६ ध्याकामो। प्रथमे पंचदशरात्रएकान्नविंशतिर्द्वौ स्तारंतिधानेजप्यां अष्टादशेतिगौतमः पौर्ण
मास्यामिति शाहाज्जातिकल्पोवा देह्योपसदं। जातिकल्पस्तुतेषां द्वादश दीक्षास्तथोपस
दोद्वादश रति। षोडशरात्रिप्रभृतीनि त्रिंशद्रात्रांतान्यष्टादश दीक्षाणि एकान्नपंचाशद्रात्रा
णिचेति।। यथोपदेसमहानि एषुत्रयोदशरात्रादिषु सर्वेषु सत्रेषु यथोपदेशं उपदेशक्र
मेनैवाहानि भवंति पदेशिकानामह्नां उपदेशक्रमेणैवानुष्ठानं। आवापिकानां उत्क्रमात
रेव स्यात्। आवापसमेतानामन्यमन्यं पूर्वमिति अथोपदिष्टाहर्व्यतिरिक्तानामह्नामावापनं तन्त्र
मंचाह।। अपूर्वमाणो दशरात्रः परः अपूर्यमाणो सत्रेपक्ष्यः षडहः त्र्यम्बकहोमा अविवाक्यो
दशमहस्त्यपंचदशाहिको दशरात्रः परो भवति सर्वेषामह्नामन्ते प्रागुदयनीयातिरात्राद्भवतीत
र्थः।। प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तरमेकाहार्थे। प्रकृतिविहितानि प्राग्विषुवतिएत्रा
दित्यादिना यानि सत्राणि प्रकृतिविहितानीत्यावार्षगण्योव्यंते। तेषु सत्रेषु एकाहार्थे एकाहं
विना सत्रस्यापूरणे दशरात्रादुत्तरं दशरात्रात्परं महाव्रतं भवति।। पुरस्तादन्यत्र।। महाव्रतानां
घदपवनीयं च स्यात्तेन दसरात्रात्पुरस्तात् दशरात्रात्पूर्वं भवति। षडहार्थोभिप्लवः षडहार्थो १६
यत्र सत्रपूरणार्थं षडहेनषण्णामह्नां समुहेनार्थं प्रयोजनं। षड्भिरहोभिर्विना सत्रं न पूर्यते त
त्राभिप्लवः षडहस्तत्पूरणाय भवति।। तस्मादितः पंचपंचाहार्थे। पंचाहार्थे यत्र सत्रपूरणाय

16

पंचैवाहानि मग्पंतेतत्र तस्याभिप्लवस्यादितः आदिमानि पंचाहानि भवंति ।। त्र्यहार्थे ज्योति
गौरायुरीति त्रिकद्रुकाः । यत्र सत्र पूरणार्थे त्रीण्यहानि मग्पंतेतत्र त्र्यहार्थे ज्योतिर्गौरायु
रिति एते त्रिकद्रुका भवंति । एतेषामेव त्रयाणामह्नां समुदितानां त्रिकद्रुका इति संज्ञाप्युक्त
नैव विधीयते संव्यवहारार्थं त्रिकद्रुकैर्वोत्तरतो येत्रिभ्यास्त्रिकद्रुका इत्याहैः ।। वृंच यथोक्तं च
तुरहार्थे । यत्र चतुर्णामह्नां समहेन प्रयोजनं तत्र चतुरहार्थे यथोक्तं व्रतं महाव्रतं सत्रपूरणं
भवति चकारात्त्रिकद्रुकाश्च । पृष्ठ्यात्क्रमितिप यथाप्रागुक्तं महाव्रतं दशरात्रादुत्तरमेकाहार्थे
इति । तेन यत्र चतुर्भिरहोभिः प्रयोजनं तत्र त्रिकद्रुका दशरात्रात्पूर्वं भवति महाव्रतं च दशरा
त्रादुत्तरमित्येवं यथोक्तमित्यस्यार्थः ।। गोपायुषी द्व्यहार्थे । द्व्यहार्थे यत्र द्वाभ्यामहोभ्यां वि
नासत्रं न पूर्यते । तत्र गो आयुषी गोश्चायुश्चेति द्वे अहनी सत्रपूरणे भवतः मानवं ।। सत्रेष्व
भिप्लवषडहे पतिता दशरात्रे द्वादशाहस्य दशाहान्यन्यत्र प्रायणीयोदयनीयाभ्यां पंचाहे ज्यो
तिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकं भं पंचाहं नवरात्रे अभिजितं स्वरसामानो विषुवंतमावृत्ता स्वरसामानो वि
श्वजितं सर्वपृष्ठं । त्रिरात्रे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्यत्रः त्रयस्त्रिंशारंभरोप्रतिलोमं पञ्च
मुपोत्तमं व्रतमनादेशे द्वादशाहप्रभृतिनि सत्राण्युभयतोतिरात्राण्यहम्भच्चयेनावत्ता
रि सद्यस्कान्यादितिः ।। अतिरात्रानन्तरमावापस्थानं उभयतोतिरात्र० सत्रमिति प्रागुक्तं तत्रा

हे॰आ॰
१७

त्रिरात्रयोः प्रायणीयोदयनीययोर्यदन्तरं अन्तरालं तत्रावापस्थानं यत्रावापः क्रियते तस्य प्राय
णीयात्परं उदयनीयात्पूर्वं क्रियत इत्यर्थः कुत उभयातातिरात्रविधानात् ॥ आवापसम
वेतानामल्पमल्पं पूर्वं ॥ आवापसमवेतानां आवापाश्च ते समवेताश्च आवापसमवेता
स्तेषां । यत्रावापानां बहूनां समवायः तत्राल्पमल्पं पूर्वं आवपनीयं । यथा एकोऽभिप्लव
षडहः अपरस्तस्यैव पंचाहः चतुरहस्त्र्यहो द्व्यहो वा । तत्र पंचाहादेः पूर्वमावापः ततोऽभिप्ल
वषडहस्येति । एवं सत्र धारणोपयोगिनी परिभाषामुक्त्वा अधुना त्रयोदशरात्रप्रभृतीनि
सत्राण्याह ॥ द्वित्रयोदशरात्रे । द्वे सत्रे त्रयोदशरात्रे त्रयोदशसु भवतः तत्र प्रथमस्याहान्या
ह ॥ पृष्ठ्यः सर्वस्तोमोतिरात्रः । द्वादशाहधर्माः सत्रेष्विति सूत्रेण तेन सर्वेषु सत्रेषु द्वादशाहध
र्मा भवंति अतस्त्रयोदशरात्रे द्वादशाहः सकलोऽपि भवति । स्यमहर्गणेन दर्शयमाह ॥ पृ
ष्ठ्यास्सर्वस्तोमोतिरात्र इति पृष्ठ्यानंतरः सर्वस्तोमसंज्ञकोऽतिरात्रो भवति । ततस्महः स्थं
दोमा अविवाक्यमुदयनीय इति । अत्र प्रथमं प्रायणीयातिरात्रः पृष्ठ्यः षडहः सर्वस्तो
मोतिरात्रः चत्वारश्छंदोमा उदयनीयातिरात्र इति । अतिरात्रः पृष्ठ्यः षडहः सर्वस्तोमोति
रात्रश्चत्वारश्छंदोमानां सर्वत्रातिरात्रश्च एवं व्यामो द्वादशाहोपन्त्रयोदशे रात्रे इति तां
प्रेक्षतत्वात मानवे द्वादशाहपुरस्ताच्छंदोमानां सर्वस्तोमोतिरात्रः ऋद्धिकामास्त्रयोदश १७

17

रात्रमुपेयुरिति तथा ॥ उपोत्तमं व्रतमुत्तरस्य प्रतिष्ठाकामास्त्रयोदशरात्रमुपेयुः द्वादशा
हस्य मध्ये विषुवान्ब्रह्मवर्चसकामास्त्रयोदशरात्रमुपेयुः चतुर्विंश उक्थ्यो नवरात्रो महारात्रं प्र
तिष्ठाकामास्त्रयोदशरात्रमुपेयुरिति ॥ प्रकृतिविहितं द्वितीयं द्वितीयं त्रयोदसरात्रे
प्रकृतिविहितं भवति प्रकृतिविहितमित्यकृत्वान्यप्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रात्पुन
रेकाहार्थमिति सूत्रेण दशरात्रात्पुनरं महाव्रतं भवति ॥ अतिरात्रो द्वादशाहादिनि महाव्र
तं वातिरात्र इत्येतितत्प्रस्मृते ॥ संभार्यन्तृतीयं तृतीयं त्रयोदशरात्रे संभार्यास्त्र्यहे रेवोय
द्विष्ठैरेवाहोभिः संभरणीयं नत्वावापिकैः प्रस्तरणीयं तद्वत्संभरणमाह ॥ प्रायणीयाच्चतु
र्विंशमहरभिजित्त्रयः स्वरसामानो विषुवांस्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिद्व्रतमुदयनीयोति
रात्र ॥ प्रायणीयानन्तरं चतुर्विंशमहर्द्वितीयमहर्भवति ततः अभिजित् ततः स्वरसामानः त
तो विषुवान् ततः त्रयः स्वरसामानः ततो विश्वजित् ततो महाव्रतं तत उदयनीयोतिरात्र इति
इदं तृतीयं त्रयोदशरात्रे षड्विंशवाल्लरणे अतिरात्रश्चतुर्विंशं प्रायणीयमहरभिजित्त्र
यः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिन्महाव्रतमुदयनीयोतिरात्र
इति चतुर्दशरात्राणि त्रीणि प्रीणासत्राणि चतुर्दशरात्राणि चतुर्दस सत्राणि भवन्ति त
त्राहान्याह ॥ द्वे पृष्ठ्यौ प्रथमे चतुर्दशरात्रे प्रायणीयातिरात्रात् ततो द्वे पृष्ठ्यौ षडहो भव

दे॰ अ॰ तः प्रतिलोमः परः द्वयोः पक्षयोर्मध्ये यो द्वितीयः पक्षः प्रतिलोमो विपरीतक्रमो भवतीत्र
१८ यस्त्रिंशारंभणो भवतीत्यर्थः। पृष्ठ्यषडहे हि त्रिवृत्पंचदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिं
शा इति क्रमेणाहानि। प्रतिलोमस्तु विपरीतक्रमेण प्रथमं त्रयस्त्रिंशस्तोमं ततस्त्रिणवं
तत एकविंशा ततः सप्तदशं ततः पंचदशं ततस्त्रिवृत इति। अतिरात्रः पक्षः षडहः पक्षः
18 षडहस्त्रयस्त्रिंशारंभणातिरात्रः इति तात्पर्यः॥ मध्यमे त्रिककुभः पक्षमभितः मध्य
मे चतुर्दशरात्रे पक्षमभितस्त्रिककुभा भवंति॥ प्रतिलोमाः परे पक्षात्परे ये त्रिककुभः
ते प्रतिलोमा विपरीतक्रमा भवंति प्रायणीयः त्रिककुभा ज्योतिर्गौरायुः ततः पक्षः
षडहः ततः आयुर्गोर्ज्योतिरिति विपरीतक्रमास्त्रिककुभः तत उदयनीयः इति अतिरात्रो
ज्योतिर्गौरायुरन्यहः पक्षः षडहः आयुर्गोर्ज्योतिरिति रात्रो यास्तल्प्यवो दके वा विवाहे वामि
मांसेरस्तरणताराणीरूपेषु रितक्रतेः॥ यास्तु रषास्तल्पेशय्यायां वा उदके अभिषेकार्थे
विवाहे वा मीमांसेरन् विवदमाना ते मीमांसमाना एताएत्रीरूपेषु रीति तल्पाद्यर्थे नाधिकारिणा
इत्यर्थः॥ तथा चाश्वलायनः॥ तस्यैवोदके कविवाहे वा मीमांसमाना द्वितीयमिति॥ प्रवृ १८
त्ति विहितं तत्र तीर्थं तत्तीयं चतुर्दशरात्रं प्रवृत्ति विहितं भवति आवायप्रकारेणेषु प्रणीय
मित्यर्थः॥ ततः अयप्रायणीयः॥ गो आयुषी दशरात्रे उदयनीय इति अतिरात्रो गो आयु

अथैकस्मिन्नौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रइति तानेवावर्त्तनात् ॥ पंचदशरात्राणि चत्वारि ।
चत्वारिंशत्राणि पंचदशरात्राणि पंचदशस्तुतानि भवंति उत्तरे प्रकृति विहिते उत्तरे चतु
र्थ चतुर्थे पंचदशरात्रे प्रकृति विहिते भवतः आवापप्रकारेण पूरणीयेत्यर्थः । अहार्थे
त्रिकद्रुकेः पूरणं कार्यमित्यभिप्रायः ॥ चतुर्दशरात्राभ्यां पूर्वं व्याख्याते । पूर्वे प्रथमद्विती
ये पंचदशरात्रे चतुर्दशरात्राभ्यां व्याख्याते । विशेषमाह ॥ पक्षयोर्मध्ये महाव्रतं । प्रथ
मे पंचदशरात्रे पक्षयोर्मध्ये महाव्रतं भवति तेन प्रायणीयः पक्षः । महाव्रतात्पुच्छः
उदयनीयइति । अतिरात्रः पक्षः षडहो महाव्रतं पक्षः षडहस्त्र्यस्त्रिंशः शारंभाणोऽति
रात्रइतिश्रुतेः ॥ अतिरात्राद्ग्निष्टुद्द्वितीयस्य द्वितीयस्य पंचदशरात्रस्य प्रायणीया
तिरात्रान्तरोग्निष्टुद्भवति अभाग्निष्टुति सर्वं महाद्दिक माग्नेयं भवति तेनैवा प्रायणी
यः अग्निष्टुत् ज्योतिः गौरायुः पक्षः । आयुः गौः ज्योतिः । उदयनीयइति । अतिरात्र
स्त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमे ज्योतिर्गौरायुस्त्र्यहः पक्षः षडहः आयुर्गौर्ज्योतिरितिरात्रइ
तिश्रुतेः ॥ स प्रायणीयस्तृतीयस्यात् तृतीयस्य पंचदशरात्रस्य स एवाग्निष्टुत्प्राय
णीयो भवति तत्र श्रेवो त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमसस्तुः । त्रिकद्रुकाः दशरात्रउदयनी
यइति ॥ त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमा ज्योतिर्गौरायुस्त्र्यहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्र

दे॰ अ॰ इति स्मृतेः। चतुर्थे पंचदशरात्रो प्रायणीयस्त्रिवृदग्निष्टुदुक्थाः दशरात्रे उदयनीय इति। अतिरात्रो ज्योति
१९ र्गौरायुरित्यहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्र इति स्मृतेः। १। अत्राग्निष्टुत्प्रथममहः। तत्र नाम
धेयादाग्नेयी सुब्रह्मण्या प्राप्ता। ज्योतिरादिषु नाम्नाऐन्द्री प्राप्ता। द्वादशाहे द्वादशाहिके चैकादशसु
चोदकेनैन्द्री प्राप्ता। तत्राग्निष्टुद्दिवसे सुयथास्वं सुब्रह्मण्या भवति। भेदेन करणाद्विरोधाभा
19 वात्। यत्र तु विरोधः सोमे पर्युह्यमाणे आतिथ्यायामुपसत्सु च तत्र भक्षस्त्वैन्द्र्याः करणेन नामप्राप्ता
पि बाध्यत इति सद्वस्वामी। वार्त्तिककारास्त्वेवं न मन्यन्ते। कथं यावता वदसती वरीयहरणात्त्र
त्र कालं सुब्रह्मण्या साप्रतिदिनं क्रियते सा यथादैवतं कर्त्तव्या। अग्निष्टुत्याग्नेयी। अन्येषु
चैन्द्री। तत्र तावत्संशय एव नास्ति। भेदेन करणादविरोधात्। यात्वातिथ्यायामुपसत्सु च क्रियते
तत्र तंत्रेणाक्रियमाणायां विरोधः। तत्राग्निदैवतासंस्कारात्मकत्वाल्लिंगादस्याः यथादैवतमेव
सुब्रह्मण्या स्थानभेदः। नास्त्यत्र तंत्रेणोच्चारणं यत्र हि सहान्यैकतंत्रं सर्वेषामुपकारोतीति तत्र तंत्र
ता। न चाग्नयोरन्यतस्मिन्संस्कृते अन्यः संस्कृतो भवतीति। अत एव प्रसंगोपि न युज्यते १९
अन्यार्थेनाप्यन्यस्योपकारो सिध्यतीति स्यात्प्रसंगः। न चैवं मा सुब्रह्मण्यया अग्नेः संस्कारः सिध्यति
तस्मादत्र अपि सुब्रह्मण्या भेदेनैवाह्वातव्येति। अनेनैव न्यायेन सवाजपेये सर्वमेधे द्वादशा
हे च साधारणं सुब्रह्मण्या स्थानं द्रष्टव्यं। १। प्रकृतिविहितानि प्राग्निर्वपणाच्छान्तिरात्रात् त्रयोदश

रात्रादारभ्य प्राग्विंशतिरात्राद्वा ये सत्रात्राणि प्रकृतिविहितानि आवापप्रकारेण प्रायणीया
नितरात्रश्च स्तिभक्तत्वात् षोडशरात्रे प्रायणीयः त्रिकद्रुका दशरात्रं महाव्रतमुदयनीय इति। एता
एव समहाव्रता इति भक्तत्वात् सप्तदशरात्रे प्रायणीयः अभिप्लवस्यायं चाहः दशरात्रश्च उदयनी
य इति। अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पंचाहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्र इति भक्तेः
अष्टादशरात्रे प्रायणीयः अभिप्लवः षडहः दशरात्रश्च उदयनीय इति। अतिरात्रो अभिप्लवः ष
डहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्र इति। एकोनविंशतिरात्रे प्रायणीयः। अभिप्लवः षडहः दशरा
त्रः। महाव्रतं उदयनीय इति एता एव समहाव्रता इति भक्तेः एतत् एव पूर्वं खंडे [illegible] एव महाव्रतस
हिता भवंतीत्यर्थः विंशतिरात्रे अभिप्लवो अभिजिद्विश्वजितो वा विंशतिरात्रे प्रथमं प्राय
णीयः। ततो अभिप्लवः षडहः ततो अभिजित्। ततो विश्वजित्। ततो दशरात्रश्च उदयनीय इति। अति
रात्रो अभिप्लवः षडहो अभिजिद्विश्वजितौ द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्र इति भक्तेः॥ एक
विंशतिरात्रयोरतिरात्राव षोडशिकौ। द्वयोरप्येकविंशतिरात्रयोः प्रायणीयोदयनीया
वतिरात्रो अषोडशिकौ भवतः॥ अभिप्लवान्वयः प्रथमा इति रात्रः तत्र प्रथमे एकवि
शतिरात्रे प्रायणीयः ततो अभिप्लवान्वयः। तत्र त्रयाणामभिप्लवानां मध्ये प्रथमा अभि
प्लवान्परो जिरात्रो भवति। ततस्त्वेवं अषोडशिकः प्रायणीयः ततो अभिप्लवः। अतिरात्रः

दे॰ अः सषोऽसिक्तः ततो द्वावभिप्लवौ। अथोऽशिर्भ्य उदयनीय इति। अतिरात्रोऽभिप्लवः षडहोऽतिरात्रो
२० ऽभिप्लवषडहोऽतिरात्रः पशुकामा उपेयुरिति श्रुतेः॥ निदाघे द्वितीयं ब्रह्मवर्चसकामानां। द्विती
यमेकविंशमतिरात्रं निदाघस्यो ब्रह्मवर्चसकामानां यजमानानां भवति। तत्राहान्याह।
त्रयस्त्रयः स्वरसामानो विषुवन्तमभितः तत्र द्वितीये एकविंशातिरात्रे विषुवन्तमभितः विषु
20 वतः पूर्वं पश्चाच्च त्रयस्त्रयः स्वरसामानो भवन्ति॥ पृष्ठ्योऽवाचशब्दाहभिजः उत्तरः प्रतिलोमः
उत्तरो द्वितीयः पृष्ठ्यः प्रतिलोमस्त्रयस्त्रिंशारंभणो भवति। ततश्चैवं। प्रायणीयः पृष्ठ्यः॥
त्रयः स्वरसामानः विषुवान्। स्वरसामानस्त्रयः। त्रयस्त्रिं॰ शारंभणः पृष्ठ्य उदयनीय इति। अ
तिरात्रः पृष्ठ्यः षडहस्त्रयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यम् हस्त्रयः स्वरसामानः पृष्ठ्यः षडहस्त्रय
स्त्रिंशारंभणोऽतिरात्रो ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुरिति श्रुतेः। अत्र विषुवति विशेषमाह॥ मानव्यः
समिधेन्यः। मनुना दृष्टा मानव्यस्ताः सामिधेन्यो भवन्ति। विषुवति॥ सौमापौष्णः उपालभ्यः।
सोर्यो द्वितीयोऽस्त्येव सौमापौष्णस्तृतीय उपालभ्यः। उपसमिधे पृषदाज्यं बंधनीयपद इत्यर्थः। सौ
मापौष्णं पशुमुपालभ्य मालभेरन्मानवीः सर्वाः सामिधेन्यो भवन्तीति श्रुतेः॥ प्रकृतिविहिता २०
न्याहान्त्रि॰ शद्रात्रात्। आद्यःऽमाभि विधौ। कर्मविषयत्वात्। अप्रयाजेभ्य इत्यादिवत्। द्वाविं
शतिरात्रादय माहान्त्रिंशद्रात्रान्तान्द्वात्रिंशद्रात्रमभिव्याप्य एकादश सत्राणि प्रकृतिविहिता

निश्चावापप्रकारेणाप्रकरणीयानि भवंति॥ द्वाविंशतिरात्रमन्नाद्यकामानां॥ यजमानानां भ
वति। तत्र प्रकरणं। प्रायणीयः त्रिकद्रुकाः ततोऽभिप्लव ततो दशरात्रः ततो महाव्रतमुदयनीय
इति। अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्र्यहोऽभिप्लवः षडहो द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरा
त्रश्चान्नाद्यकामा उपेयुरिति श्रूते॥ त्रयोविंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामानां भवंति। तत्र प्राय
णीयः अभिप्लवस्य पंचाहः ततोऽभिप्लवः षडहः दशरात्र उदयनीय इति। अतिरात्रो ज्योतिर्गौरा
युर्गौरायुः पंचाहोऽभिप्लवः षडहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः प्रतिष्ठाकामा उपेयुरिति श्रू
तेः॥ पूर्वं चतुर्विंशतिरात्रं प्रजाकामानां॥ पशुकामानां च॥ पूर्वं प्रथमं चतुर्विंशतिरात्रं प्रजा
कामानां पशुकामानां वा भवति। तत्र प्रायणीयः॥ द्वावभिप्लवौ ततो दशरात्र उदयनीय इति
अतिरात्रो द्वावभिप्लवौ षडहो द्वादशाहस्य। दशाहान्यतिरात्रः प्रजाकामा वा पशुकामा वोपेयु
रिति श्रूते॥ द्वितीयं चतुर्विंशतिरात्रं संसद इति संज्ञा संसद इति षष्ठ्येकव
चनं। यथा। द्वादश संवत्सरं प्रजापतेः षड्विंशत्संवत्सरं शास्त्रानामित्यादि। तेन संसदो यनमि
त्येवं संज्ञमित्यर्थः तथा चमैत्रादि सत्रेष्वस्य संसदामयनमिति संज्ञा दृश्यते। तत्र विशेषब्रह्म
स्य विशालइति इदं नामानमेवाह॥ पार्ष्ठिकानि त्र्योदश तद्गणोऽप्रतिलोमानुलोमानि। पार्ष्ठिका
नि पृष्ठ्य षडह संज्ञानि उत्तराणि चतुर्थप्रभृतीनि त्र्योदशहानि एकविंशस्त्रिणव त्रयस्त्रिंश।

दे॰ अ॰ निप्रतिलोमान्यनुलोमानि वात्र भवंति। पूर्वं प्रतिलोमानि षष्ठपंचमचतुर्थानि। ततोनुलोमा
२१ नि चतुर्थपंचमषष्ठानि। अस्याह्नः षडहस्य विशालस्येति संज्ञा॥ तमभितोग्निष्टोमावनिरुक्तौ।
तं विशालमभितो। निरुक्तावग्निष्टोमौ भवतः पृष्ठ्यस्तोमौ वा पूर्वस्मिन्नुक्ते। उत्तमे षडहो बृहद्
रथंतरपृष्ठः पृष्ठ्यस्तोमाश्च भवंति। तौ पृष्ठ्यस्तोमौ बृहद्रथंतरपृष्ठौ षडहो विकारास्ते साग्निष्टो
मं विशालमभितो भवतः॥ उत्तरः प्रतिलोमः। तयोः साग्निष्टोमं विशालमभितः क्रियमाणयोः पृ
ष्ठ्यस्तोमयोर्मध्ये उत्तरः साग्निष्टोमस्य विशालस्य पश्चात्क्रियमाणः पृष्ठ्यस्तोमः प्रतिलोमोऽन
हः प्रभृति भवति॥ तस्माद्यग्निष्टोमावनिरुक्तौ। योयं प्रतिलोम उत्तरः पृष्ठ्यस्तोम उक्तः तस्मा
त्परो अनिरुक्तो द्यावग्निष्टोमौ भवतः। पूर्णमेतत्सत्रं। ततश्चैवं प्रायणीयः पृष्ठ्यस्तोमः। ष
डहः अनिरुक्तोग्निष्टोमः ततः षष्ठपंचमचतुर्थानि षाडहिकान्यहानि। ततश्चतुर्थपंचमषष्ठानि
तान्येव षोडश्यादीनि। ततो निरुक्तोग्निष्टोमः ततस्त्रयस्त्रिंशारंभणः पृष्ठ्यस्तोमः षडहः ततो
ग्निष्टोमावनिरुक्तौ तत उदयनीयमहरिति। अनिरुक्तं ततोऽनुलोममुपहव्ये उक्तं। अनिरुक्तः पृष्ठ्य २१
स्तोमः षडहस्त्रयस्त्रिंशमहरनिरुक्तमुपहव्यस्य तंत्रेणोक्तं तस्य ककुबुष्णिहं रथंतरं मध्यंदिने पत्रत्रय
स्त्रिंशं निरुक्तं त्रिणवं द्वे एकविंशे त्रिणवं च पञ्चदश महानीरुक्तं त्रयस्त्रिंशमहरनिरुक्तं पृ
ष्ठ्यस्तोमः षडहः प्रत्यङ्त्रिवृद्द्व्यहरनिरुक्तं ज्योतिष्टोमोग्निष्टोमोऽतियत्र निरुक्तेः। प्रत्यङि

तित्रयस्त्रिंसारंभणं इत्यर्थः॥ पंचविंशतिरात्रमन्नाद्यकामानां भवति। तत्राहानि। प्रायणीयः द्वा
वभिप्लवौ। दशरात्रो महाव्रतमुदयनीय इति। एतावदेव समहाव्रतं इति श्रुतेः। एताः पूर्वं षंडोक्ताः॥ षड्विं
शतिरात्रं प्रतिष्ठाकामानां भवति। तत्र प्रायणीयः। गो आयुषी। द्वावभिप्लवौ दशरात्र उदयनीय इ
ति। अतिरात्रो गो आयुषी अवधि अहनि द्वावभिप्लवौ। षडहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्र इति प्रक्रम
प्रतिष्ठाकामा उपेयुरिति श्रुतेः॥ सप्तविंशतिरात्रम् ऋद्धिकामानां भवति। तत्र प्रायणीयः॥ त्रि
ककुभः। द्वावभिप्लवौ दशरात्र उदयनीय इति॥ अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्र्यहो द्वावभिप्लवौ षड
हो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्र ऋद्धिकामा उपेयुरिति श्रुतेः॥ अष्टाविंशतिरात्रं प्रजाकामानां
पशुकामानां वा भवति। तत्र प्रायणीयः त्रिककुभः द्वावभिप्लवौ। दशरात्रो महाव्रतम् उदयनीय इति
एतावदेव समहाव्रतानि इति श्रुतेः॥ एकोनत्रिंशद्रात्रे प्रायणीयः अभिप्लवस्याद्यं त्र्यहः। द्वावभिप्लवौ
दशरात्र उदयनीय इति। अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पंचाहो द्वावभिप्लवौ षडहो द्वादशाहस्य
दशाहान्यतिरात्र इति प्रतत्यानं तामेवैताभिः श्रियं उपती इति श्रुतेः। त्रिंशद्रात्रे। प्रायणीयस्त्र्यहो
भिप्लवा दशरात्र उदयनीय इति। अतिरात्रस्त्र्यहोभिप्लवाः षडहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रो
अन्नाद्यकामा उपेयुरिति श्रुतेः॥ एकत्रिंशद्रात्रे प्रायणीयः त्र्यहोभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतमुदय
नीय इति। एतावदेव समहाव्रतानि इति प्रतत्यानाभिपूर्वमेताभिरन्नाद्यमवरुन्धत इति श्रुतेः॥ द्वात्रिंशद्रा

दे॰ अ॰ चावकाशंत्यमुकामना भवति। ततश्च प्रायणीयः। गो आयुषी त्रयो भिप्लवा दशरात्र उदयनी
२२ य इति। अतिरात्रो गोश्चायुश्च द्वे अहनी त्रयो भिप्लवाः षडहा द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः य
मुत्कामा उपेयुरिति श्रुतेः॥ त्रयस्त्रिंशद्रात्राणि रात्रि॥ शीतिसत्राणि। त्रयस्त्रिंशद्रात्रा
णि भवंति। तत्र प्रथमस्याहान्याह। पंचाहाश्चत्वारः॥ तत्र प्रथमे त्रयस्त्रिंशद्रात्रे प्रायणीयाद
नंतरं चत्वारो भिप्लवस्य पंचाहा भवंति। त्रिभ्यो तिरात्रो विश्वजित्। पूर्वस्मिन् विहितानां चतुर्णां पं
चाहानां मध्ये त्रिभ्यः पंचाहेभ्यः परो विश्वजिदिति रात्रो भवति। ततश्चतुर्थः। पंचाहस्ततो दशरात्र
उदयनीय इति। ततश्चैवं प्रायणीयः त्रयो भिप्लवस्य पंचाहाः विश्वजिदतिरात्रः। ततश्चतुर्थो भि
प्लवस्यैकः पंचाहो दशरात्र उदयनीय इति। अतिरात्रस्त्रयः पंचाहा विश्वजिदतिरात्रः। ततश्चतु
र्थो भिप्लवस्यैकः पंचाहो दशरात्र उदयनीय इति अतिरात्रयपंचाहा विश्वजिदतिरात्र एकः
पंचाहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्र इति प्रकृतस्य प्रतिष्ठाकामा उपेयुरिति श्रुतेः॥ व्रतवद्विती
यं अभिप्लवमभिप्लवान्तरयोरतिरात्रो। द्वितीयस्त्रिंशद्रात्रं व्रतवद्भवति महाव्रतयुक्तं भवति
तथा। अभिप्लवं त्रयो भिप्लवा यस्मिन् ततस्त्र अभिप्लवं। प्रायणीयादनंतरं प्रथमं त्रयो भिप्लवा २२
भवंति। तत्र त्रयाणामभिप्लवानां द्वे अंतराले तत्रांतरयोरंतरालयोरतिरात्रौ भवतः ततश्चै
वं। प्रायणीयः अभिप्लवः अतिरात्रः। अभिप्लवः अतिरात्रः। अभिप्लवः दशरात्रो महाव्र

तमुदयनीयइति। अतिरात्रोभिप्लवः षडहोतिरात्रोभिप्लवः षडहोतिरात्रोभिप्लवः षडहो द्वादशा
हस्तदशाहानि महाव्रतं वातिरात्रश्चेति प्रकृत्य यावद्धयेन सत्रे राद्धुवंति तावन्मेता सामद्धि
नि प्रवणात् ननु वृत्तवदित्येतसुनरुक्तमिव भाति। एकाहार्थे दशरात्रात्परं महाव्रतस्य परिभा
षासिद्धत्वात्। सत्यं। सा तु परिभाषा प्रकृतिविहितविषये। अप्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दश
रात्रात्परमेकाहार्थ इति उक्तत्वात्। न वेदं सत्रं प्रकृतिविहितं। आवापे तथानुक्तत्वात् अ
तो न पुनरुक्तमिति एवमेव वृत्तेष्वप्यनारायणीत्येतदपि न पुनरुक्तं।। तृतीये त्र्यस्त्रयपंचाहा वि
श्वजितमभितः प्रतिलोमाः परे। तृतीये त्र्यस्त्रिंशद्रात्रे विश्वजितमभित इति विश्वजितः प्र
वेश्वाच त्र्यस्त्रयोभिप्लवस्य पंचाहा भवंति। तेषां मध्ये परे विश्वजितः। पश्चाद्धे त्र्यपः पंचा
हास्ते प्रतिलोमा भवंति। ततश्चैवं। प्रायणीयः त्र्यंशोभिप्लवस्य पंचाहाः विश्वजिदतिरात्राः
ततः प्रतिलोमास्त्रयः पंचाहाः उदयनीय इति। अतिरात्रस्त्रय पंचाहा विश्वजिदतिरात्रस्त्र
यः पंचाहा विश्वजिदतिरात्र इति प्रकृत्य यं कामं कामयंते तेन तं द्व्यध्वप्रभृत इति क्वते सर्वेक्रा
मानां इदं सत्रं।। प्रकृतिविहितान्याचत्वारिंशद्रात्रात्। आवृत्ताभिविधौ चतुर्थे सप्तरात्रमा
चत्वारिंशद्रात्रपर्यंतानि सप्त सत्राणि प्रकृतिविहितानि आवापप्रकारेण प्रणेयानि।।
चतुस्त्रिंशद्रात्रमन्नाद्यकामानां भवति। तत्र प्रायणीयः। त्रिककृतः त्र्यंशोभिप्लवः दशरात्रो

द०सू० महाव्रतमुदयनीयइति। अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्रयोभिप्लवाः षडहा द्वादशाहस्य दशाहानि म
२३ हाव्रतं चातिरात्र ऋद्धिकामा उपेयुरितिश्रवणात्॥ पंचत्रिंशद्रात्रे॥ पंचत्रिंशद्रात्रे॥ प्रायणी
यपंचाहः त्रयोभिप्लवाः दशरात्र उदयनीयइति। अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पंचाह
स्त्रयोभिप्लवाः षडहा द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः पशुकामा उपेयुरिति श्रुतेः॥ षट्त्रिं
23 शद्रात्रे प्रतिष्ठाकामानां भवति। तत्र प्रायणीयः चत्वारोभिप्लवाः दशरात्र उदयनीयइति
अतिरात्रश्चत्वारोभिप्लवाः षडहा द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः पशुकामा उपेयुरितिश्रु
तेः॥ सप्तत्रिंशद्रात्रमृद्धिकामानां॥ भवति॥ तत्र प्रायणीयः। चत्वारोभिप्लवा दशरात्रो मह
व्रतमुदयनीयइति। एतदेव महाव्रतोदइति श्रुतेः॥ अष्टात्रिंशद्रात्रं प्रजाकामानां पशुका
मानां वा। भवति। तत्र प्रायणीयः गोआयुषी। चत्वारोभिप्लवाः दशरात्र उदयनीयइति अ
तिरात्रो गोआयुषी द्व्यहानि चत्वारोभिप्लवा षडहा द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः पशुका
मा उपेयुरितिश्रुतेः॥ एकोनचत्वारिंशद्रात्रे प्रायणीयः त्रिकद्रुकाः चत्वारोभिप्लवा दशरा
त्र उदयनीयइति॥ अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहश्चत्वारोभिप्लवा षडहा द्वादशाहस्य दशा २३
हान्यतिरात्र एवं वा एताभिर्वै देवा अनंतां श्रियमजयन्निति श्रुतेः॥ चत्वारिंशद्रात्रं वा
चत्वारि प्रजाकामानां पशुकामानां वा भवति। तत्र प्रायणीयः त्रिकद्रुकाः चत्वारोभिप्लव

दशरात्रे ऽग्निमहाव्रतमुदयनीयमिति । एतावेव समहाव्रताविति श्रुतेः ॥ व्रतवान्तं सत्राणि प्र
थमतृतीयवर्जं सप्तैकान्नपंचाशद्रात्राणि ॥ ३ सत्राण्येव समानानि सप्त एकोनपंचाश
द्रात्राणि सत्राणि भवंति । तत्र सप्तानां मध्ये प्रथमतृतीयवर्जं प्रथमं तृतीयं च वर्जयि
त्वा अन्यानि पंच व्रतवंति महाव्रतवंति भवंति प्रथमतृतीये तु महाव्रतरहिते भवतः ॥
प्रथमो विधृतिः ॥ तत्र प्रथम एकान्नपंचाशद्रात्रो विधृति संज्ञकः ॥ अषोडशिकाव
जिरण्यौ । प्रथमे एकान्नपंचाशद्रात्रे विधृतिसंज्ञके प्रायणीयोदयनीयावषोडशिकौ
भवतः २ ॥ कौसुरुविंदः प्रथमत्र्यहस्तूक्थ्योऽहस्तुरोऽत्र प्रायणीयादनंतरं कुसुरुविंद
स्यायं कौसुरुविंदः प्रथमत्र्यहो भवति कुसुरुविंदसंज्ञके दशरात्रे सप्तः प्रथमत्र्यहो ऽग्नि
ष्टोमात्मिकोऽहस्त्रय इति एवात्र भवतीत्यर्थः । तत्र विशेषमाह । अत्र कौसुरुविंदे ऽहे
उभयोर्द्वितीयतृतीययोरुक्थ्यो उक्थ्यसंस्थो भवतः ॥ षोडशि दशमा उक्थ्याः । ततस्त्रमहात्य षो
डशि दशमा उक्थ्या भवंति षोडशी दशमो ऽपोषाने षोडशि दशमाः ॥ पृष्ठ्यं वाभितो द्वादश
द्वादशा अस्मा देवपवनो द्वितीयः पृष्ठ्यः षडहो भवति तं पृष्ठ्यं वाभितः पृष्ठ्यस्य पुरस्तादुप
रिष्टाच्च द्वादश द्वादशोक्थ्या भवंति ॥ वर्गांतरेष्वतिरात्राः । अत्र अहाद्दशोक्थ्या द्वाद
शोक्थ्यपृष्ठ्य द्वादशोक्थ्याः पंच वर्गाः । तेषां वर्गांतरालेषु चतुर्ष्वेवर्गांतरेषु चत्वारोऽतिरा

दे॰ अ॰ च्चाभवंति। ततश्चैवं सिद्धं। प्रायणीयः। कौसुरुविंदस्त्र्यहः। अतिरात्रः। ततो नवोक्थ्याः। ततस्त्र्यः
२४ षोडशी। ततोतिरात्रः। ततो द्वादशोक्थ्याः। अतिरात्रः। एकः। अतिरात्रः। द्वादशोक्थ्याः उदयनी
यश्चेति। अतिरात्रस्त्रीणि त्रिविंशत्यहान्यग्निष्टोममनुवान्यतिरात्रो दशपंचदशा उक्थ्याः षोडशि
मद्दशममहं नि एत्रो द्वादशासप्तदशा उक्थ्या अतिरात्रः पञ्चषडहोतिरात्रो द्वादशपंचदशा
उक्थ्याः षोडशिमम दशमम अतिरात्र इति रात्रकृततो तापावमावृतिरस्य फलं। विपाप्मनाव
र्तनेपन एताउपयतोतिष्कृतेः॥ यमातिरात्रं। द्वितीयस्यैकान्नपंचशत्तमस्य संज्ञा। अभि
धीयश्चेतिशेषः। तत्राह। आह। अभिप्लवो गो आयुषी अतिरात्रावभिप्लवो अभिजिद्विश्व
जितावतिरात्रावभिप्लवः सर्वस्तोमनवसप्तदशावतिरात्रो। अत्र सत्रे प्रायणीयरणीयाहं
तरं प्रथममभिप्लवो षडहौ द्वौ। ततो गो आयुषी अतिरात्रौ। ततो द्वावभिप्लवौ। ततो भिजि
द्विश्वजितावतिरात्रौ। ततो एको भिप्लवः। ततः सर्वस्तोमनवसप्तदशसंज्ञकौ अतिरात्रौ
ततो दशरात्रो महाव्रतमुदयनीयश्चेति। अतिरात्रो द्वावभिप्लवौ षडहौ गो आयुषी अतिरात्रौ द्वा
वभिप्लवौ षडहावभिप्लवविश्वजिद्यातिरात्रावेकोभिप्लवः षडहः सर्वस्तोमश्च नवसप्तदश २४
हस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्चेतिकृतेः श्रीकामानामिदं श्रीर्भवति परानाउपयंतीति
कृते। अत्रातिरात्रद्वयसंनिपाते प्राप्तिन स्यादिति यांतरः। तत्र व स्यमानमहःसंधानं भवति

24

व॥ आञ्जनाभ्यञ्जनीये ऽभिप्लवाः षट्॥ आञ्जनाभ्यंजनीयं नाम तत्तीयं कान्नपंचाशद्रात्रं। तत्र प्राय
णीयात्परे षडभिप्लवा भवंति। तत्र विशेषः॥ चतुर्थः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः। पूर्वस्मिन्नविहितानां षणा
मध्ये चतुर्थोऽभिप्लवेभ्यः परः सर्वस्तोमोऽतिरात्र इति। ततो द्वावभिप्लवौ। ततश्चैवं प्रायणीयः जवाए
भिप्लवाः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः। द्वावभिप्लवौ। दशरात्रं उदयनीय इति। अतिरात्रश्चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः
सर्वस्तोमोऽतिरात्रो द्वावभिप्लवौ षडहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्र इति श्रुतेः। सुरभिद्रव्याभ्यंजनश्चा
मानामिदं सत्रं अत्रैव विशेषमाह॥ तस्मिन्नुपसत्सु सर्पिर्विवे युगार्हपत्ये गुग्गुलु सुगंधितेजनपी
तुदारुभिः। तस्मिन्नञ्जनाभ्यंजनीये सत्रे उपसत्सु वर्त्तमानासु गार्हपत्ये ग्गौ गुल्गुलु सुगंधितेजन पीतु
दारुभिः सह पृथक् सर्पिर्घृतं दीहृता विपचेसु॥ सुगंधितेजनं रोहिणमुष्पाणि पीतुदारु देवदारुः। उ
दुंबरस्तत्पन्य इति माधवाचार्याः। पुरुषसंस्कारार्थत्वाद्गार्हपत्येन प्राप्नोतीति गार्हपत्यग्रहणं। अथास्य
त्रिधापक्कघृतस्य विनियोगमाह॥ यथासवनं तैः सर्वैरेवाञ्जनाभ्यंजने ऊर्ध्वैरन्वाग्नीध्रे हरहः अहर
हः सर्वेभ्यो ज्ञोनपंचासं संख्येष्वथहः स आग्नीध्रे अग्नीधः शरणोग्रहोतेर्गोग्गुलवादिभिः सर्पिर्भिर्वि
था सवनं सवनक्रमेण हीहिता आञ्जनाभ्यंजने कुर्वन्गोग्गुलवेन प्रातः सवने सौगंधिकेन मा
ध्यंदिने सवने पैतुदारवेण तृतीयसवने इति श्रुतत्वात्। अञ्जनमक्षोः अभ्यंजनं शरीरस्येति कर्क
माधवाचार्यौ श्रुतौ॥ एतत्स्वाञ्जनं सवनानामादिषु॥ एकैकेषां॥ अथ वा पञ्चदशेषः हः एव प्रतिदिनं एते

हे॰ श्र॰ आंजनाभ्यंजने कुर्वीरन्न सर्वे ब्रह्मसु॥ सवनमुखीयेषु भक्षपिष्टंतो वा। अथवा सवनमुखीयेषु च
२५ मसेषु भक्ष्य पिष्टांत स्नाद्र हूरणा। सर्वे आजनाभ्यंजने कुर्वीरन् सर्वेषु सवनेषु सवनस्य मुखे आ दे
भवाः सवनमुखीयाः प्रस्थित याग एवमसद्गति यावत्॥ आयत्मानं नैव जानीरस्ते षामेतत्। पेषु र
षा आत्मानं नैव जानीरस्तेषामिदं सत्रं भवति। य आत्मानं नैव जानीरस्तु एतारगी हपि युरितिष्कृतेः।
25 इवशब्द एवार्थे जानाति स्वां नर्भावितरणपर्थः न्त्रापये पुरेवविद्धस्भामध्ये स्वात्मानं प्रज्ञापयितु
मसक्ताइत्यर्थः। अनुलोमांजनमांजनं प्रतिलोमांजनमभ्यंजनमिति याज्ञिकाः॥ अत्राश्व
लायन आह॥ उपसत्सर्गार्हपत्येगुल्गुलुसुगंधितेजनपीतुदारुभिः पृथक्त्रयीषिविपद्यानुस
वनं सत्रेषु नाराशंसे पीजीरन्नभ्यंजीरंस्त्रये वर्चसा नभा पुर्येवात्मानं नैव जानीरंस्त्र एताउ पेषु रि
ति। अत्र छंदोगसत्रे विशेषः॥ आंजनाभ्यंजने गार्हपत्य उपसत्सु सर्पीषि फाण्येषु पृथग्त्वसु
रभिभिर्यान्यु क्तानि वाःस्तरणे नातेः सुत्यासु पाकरणे तैलानां सवनानां पूर्वेणाह विर्द्धाने आसीना
आजीरन्न भ्येजो रुत्वा आजीरन्नाहितिरणीगाभ्यांशिवाभ्यंजीरन्निति तत्र छंदोगः मुक्तास्वीथ्रीप रावे
तिगोतमः। अहरहरेतत्कुर्युरिति धानंजय्यशांडिल्यौ। सर्वस्तोम एवेति गौतमः। पच्छाइस्वेक इति।
प्रातरनुवाकमनुवक्ष्यंतः प्रातः सवने प्रसर्वतश्चैव मध्यंदिनयोः सवनयो रितिमानवसूत्रे॥ अथवतु २५
र्थमेकान्नपंचाशद्रात्रमाह॥ संवत्सरसंमिते चतुर्थे समहभिप्लवाश्च त्वारो गो आयुषी त्रिभ्यो

विषुवन्मध्यो नवरात्रः। संवत्सरसंमित इति चतुर्थस्यैकादशपंचाशद्रात्रस्य संज्ञा। तत्र प्रायणीयादनंतरं
चतुर्विंशमहर्भवति ततश्चत्वारोऽभिप्लवषडहाः। ततो गोआयुषी। पूर्वोक्तानां चतुर्णामभिप्लवानाम
ध्ये त्रिभ्योऽभिप्लवेभ्यः परो विषुवन्मध्यो गवामयनिको नवरात्रो भवति। स चाभिजित्त्रयः स्वरसामानो
विषुवांस्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिदेवंरूपः। ततश्चैवं प्रायणीयः चतुर्विंशमहस्त्रयोऽभिप्लवाः। अ
भिजित्त्रयः स्वरसामानः विषुवांस्त्रयः स्वरसामानो विश्वजित्। एततएकोऽभिप्लवः ततो आयुस्त
तोगोः। ततो दशरात्रो महाव्रतमतिरात्र इति। अत्र यद्यपि तत्रकारेण गोआयुषी इत्युक्तं तथापि
पंचविंशे आयुश्चगोश्च द्वे अहनी इत्येवमत्र विशेषपाठस्सर्वमायुस्ततो गौरित्येवमनुष्ठेयं। तत्र
त्वस्मात्तरत्वेन गोशब्दस्य पूर्वनिपातः। अतिरात्र चतुर्विंशं प्रायणीयमहस्त्रयोऽभिप्लवाः षडहा अ
भिजित्त्रयः स्वसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिदेकोऽभिप्लवः षडह आयुश्च गोश्च
द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाहानिव्रतं चातिरात्रस्य संवत्सरसंमिता यावती संवत्सरस्यर्द्धिस्तावत्येतासा
मृद्धिरिति श्रूयते॥ अथ प्रागप्रतिज्ञातमथैकषष्टिरात्रलाघवार्थं संवत्सरसमितस्याङ्गामनुप्रति
लोमेनांतरेणनिबध्नाति॥ एकषष्टिरात्रे यस्मानो नवरात्रमभितः एकषष्टिरात्रे सत्रे नवरात्रमभि
तः पुरस्तादुपरिष्टाच्च पक्षसः षडहो भवति॥ प्रतिलोमः परः। तयोः पक्षयोर्मध्ये परो नवरात्रादुप
रिष्टात्क्रियमाणः पक्षः प्रतिलोमस्त्रयस्त्रिंशारंभणो भवति॥ प्रतिलोमस्त्वनसर्वसंवत्सरसंमि

६ः स्रः
२६
26

तेनसमानं।ततश्चएकषष्ठिरात्रे एवमेवक्रमःसिद्धःप्रायणीयःउदयनीयः।चतुर्विंशमहः।त्रयोभिप्ल

वाःपृष्ठ्याः।अभिजित्त्रयःस्वरसामानः विषुवान्।त्रयःस्वरसामानः विश्वजित्प्रतिलोमाःपृ

ष्ठ्याः।अभिप्लवः।आयुर्गोः।दशरात्रोमहाव्रतमुदयनीयइति।अतिरात्रश्चतुर्विंशं प्रायणी

यमहस्त्रयोभिप्लवाःषडहाःपृष्ठ्यःषडहोभिजित्त्रयःस्वरसामानोद्विवाकीर्त्यमहस्त्रयःस्वरसा

मानोविश्वजित्पृष्ठ्यःषडहस्त्रयस्त्रिंशःसारंभणात्मकोभिप्लवःषडहःआयुर्गोष्टोमाहनीद्वा

दशाहस्यदशाहानिमहाव्रतंचातिरात्रश्चतदेतदेकषष्ठिरात्रमभिजिदुक्तेः।सद्धिकामानामेतत्स

त्रं।सर्वमृद्धिमधवन्तीतिपतद्यपपंनीतिश्रुतेः।अत्रतासेविशेषःअपनीतघेरावदेवाःषष्ठिरात्रमुपे

युस्तेदेवयेऊनमध्यासायनग्राहमतस्याहुतिंजुहुयुर्द्विवहनाद्देवयजनंनोदेहिस्वाहेतितेइत्तेदेवयज्ञे

यजंतइति।अथपंचमेकाल्पंपंचासद्यत्रमाह।।सवितुःसृजुमः।समिधीयतइतिशेषः।अससस

त्रस्यैदैन्नामातत्राहान्याहा।।नवरात्राश्चत्वारः।।अत्रपंचमेकल्पेपंचाशद्रात्रेचत्वारोनवरात्रा

भवंति।तेकेनवरात्राइत्यत्रएतावामाह।।अग्निष्टोमाःप्रथमसप्तमोत्तमानवचवर्गेराग्नामुत्थ्या

इतरेनववर्गाणांप्रथमसप्तमोत्तमाअग्निष्टोमाभवंति।इतरेअन्येषडुक्थ्याः।।द्वितीयतृती

यचतुर्थपंचमषष्ठाष्टमाउक्थ्याइत्यर्थः ततश्चैवंप्रायणीयः।चत्वारोनवरात्राः।दशरात्रोम २६

हाव्रतमुदयनीयइति।अतिरात्रोनवचत्वारिंशत्संहान्यग्निष्टोममुखःषडहोपयानिन्तिरापहान्यग्नि

ष्टोमावभितउभ्यं मध्यतो नवपंचदशाहान्यग्निष्टोममुखः षडहो यथानि त्रीण्यहान्यग्निष्टोमावभित
उभ्यं मध्यतो नवसप्तदशाहान्यग्निष्टोममुखः षडहो यथानि त्रीण्यहान्यग्निष्टोमावभितउभ्यंम
ध्यतो वैकविंशान्यहान्यग्निष्टोमावभितउभ्यं मध्यतो द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्र
श्चेति ॥ प्रजापतेरेकत्वकामानामिदं सत्रं ॥ पौर्वषडभिप्लवौ परे पृष्ठ्यौ क्रान्तं च मात्परे द्वे षष्ठसप्तमे एका
न्नपंचाशद्रात्रे सत्रे षडभिप्लवे भवतः । षडहं एवान्त्र अभिप्लवषडहाययोः स्ते षडभिप्लवौ द्वयोरपि प्रत्ये
कं षट् षडभिप्लवषडहाः भवंतीत्यर्थः । अन्तयोर्मध्ये षष्ठस्य विशेषमाह ॥ पूर्वस्य चतुर्थे वृते । पूर्वस्य
पृष्ठ्ययोः षष्ठसप्तमयोर्मध्ये प्रथमस्य षष्ठस्यैकान्नपंचाशद्रात्रस्य चतुर्थोऽभिप्लवेऽभ्यो वसिते म
परं महाव्रतं भवति । ततश्चैवं प्रायणीयः चत्वारोऽभिप्लवाः महाव्रतं द्वावभिप्लवौ दशरात्रउदयनी
य इति । अतिरात्रश्चत्वारोऽभिप्लवाः षडहं महाव्रतं द्वावभिप्लवौ षडहो । द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्र
इति पद्धत्यप्रतिष्ठाकामाउपेयुरितिश्रुतेः । कात्यायनस्तु फलांतरमाह ॥ प्रजातिकामानामेतत् ॥
एतत्षष्ठमेकानपंचाशद्रात्रं प्रजातिकामानां प्रजाकामानां यजमानानां भवति ॥ सप्तमे एकान्न
पंचाशद्वृते । प्रायणीयः षडभिप्लवाः द्वादशाहस्य दशरात्रं महाव्रतं उदयनीय इति ॥ अतिरात्रः ष
डभिप्लवाः षडहा द्वादशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्चेति प्रवृत्त्यान्याः प्रजा भवंति यत एउतयंती
श्रुतेः अन्याः प्रजा अतिभवंति अन्याभ्यः प्रजाभ्यः सत्रिणः अधिका भवंतीत्यर्थः ॥ प्रवृत्ति

दे॰ श्र॰ विहितः शतरात्रं चतुर्दशाभिप्लवा चतुरहश्चाश शतरात्रं शतसुत्यं सत्रं प्रकृतं विहितं भवति। कानि
२७ तत्र शतमहानीत्यपेक्षायामाह चतुर्दशाभिप्लवं। चतुर्दशाभिप्लवा यस्य तत् चतुर्दशाभिप्लवं। चतुर्द
शसंख्या अभिप्लवषडहा अत्र सत्रे भवन्तीत्यर्थः। चतुरहश्चात्र भवति चतुरहसद्देनत्रयपरिकल्पिताः
महाव्रतं चेति। एतावदुच्यते नानुप्रकृतिविहितस्य ग्रहणेनाप्येतावति सिद्धे किमर्थं पुनश्चतुर्दशाभिप्लवं
27 चतुरहश्चेत्युक्तं। मंदधियां सुखेन प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः। अन्यथा तेषां कदाचित्पदे विधा प्रतिपत्तिर्न भ
वति यद्येतावद्भिरेवाभिप्लवैः पूरणं भवतीति। ततश्च प्रकृतिविहितत्वाद्यथोपदेशं महानीनामस्या
प्रकृतेरपक्रमः। प्रायणीय॰ ततस्त्रिकद्रुकाः। चतुर्दशाभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतमिति। यद्येवं त
र्हि तदेव वक्तव्यं न प्रकृतिविहितमिति। मैवं। अनुच्यमाने हि तस्मिन्यथोपदेशं महान्यस्तेन न्यायेन चतु
र्दशाभिप्लवेभ्यः परश्चतुरहः स्यात्। तथैव भवत्विति। वेत्ता न स्मृतिविरोधात्। अत्र तो ह्रस्व दुक्ते क्र
मेणैवाहानि विहितानि संति। तथा च श्रुतिः। अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुश्चतुर्दशाभिप्लवाः षडहा दा
शाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्चेति प्रकृत्य सर्वमायुरुपेत्य निवसीयासो भवन्ति य एतदुप
यंतीति। तामेतामस्यैव स्वतत्त्वस्य दर्शनात् स्वबुद्ध्या सतत्त्वं हृदयकमलं निर्मलमिति प्रतिभाति २७
तथा च मानवे। अहश्चतुर्दशषडहा दशरात्रो महाव्रतमायुःकामा यत्तदस्मा उपेयुरभिप्रया
यमभिप्लवावतीति। अत्र विशेषमाह। सदोहविर्धानानि च क्रीवन्ति। अस्मिन् शतरात्रे सदोहविर्द

नानिचक्रिंवंतिवर्ज्जवंतिमंजप्याद्विवञ्चसुक्तानिभवंति। यथापुरुषैः प्रेरिता निबलंवितथोपाये
नकार्यो॥२॥ अभिप्रयायमभिमुखंवंतिदेशानुपरोधेनाहरहः अभिप्रयायमितिगमनलयमना
मीकेयौ अभोत्याभिमुख्ये। अहरहः प्रत्यहं अभिप्रयायश्मायत्वायात्वा अभिगम्याभिगमनम
भिमुखंवंतिसोमाभिषवंकुर्वंति। कथं देशानुपरोधेनादेशस्याभिषवस्थानस्यानुपरोधोऽबाधोदे
शान्य अभिरोधः तेन। न तस्मिन्नेव। अभिप्रयायाभिगमनंकृत्वा यस्मात्स्वस्थानमागम्याभिषवः क्रि
यते। तथा च सूत्रं॥ अभिप्रयायमभिमुखंवंत्याभिक्रान्ते समानत्राभिमुखंवंति प्रतिषिद्धत्वात्। इति। अत्रचं
देशस्येवविशेषः। शतंस्त्रेभिप्रयायमभिमुखंवंति समानत्राभिमुखंवंतीति सविकल्पः स्यात्। अभिप्र
यायवासमानत्रैवेति। एकस्याभिषवस्योभयत्र कर्तुमशक्यत्वात्। तथापाठः सुनुयुर्यथामारस्ल
तेषुसम्याप्रासेसे इत्यर्थः॥ यत्र तु क्वचस्वारसते बुस्वरसत्वात्स्तीरेणोति नियमः। अत्र तु यत्र क्वच
देशोसमानदेशोवा यथान्येषामयातमेवचक्रीवंतीसदोहविर्द्धानानिकारयित्वाहः संस्थासुत
कानि विपरिवर्तयेयुरित्या वार्यास्तदभिप्रयानस्यमप्रयाणं वा समानत्राभिषवः। एवमनु
भयोभ्रुत्वोर्थेवर्त्तिष्टं भवति। अथवाभिप्रयायागत्वामत्वाभिषवप्रभृति अहः संस्थाप
यंतिसमाप्तेहनि स्वस्थानंप्रत्यागच्छंतीति। पुनरपि द्वितीयेहन्यभिप्रयायन्नेवदेशोगत्वा
भिषवमंतिकुर्वंति समाप्तेहनि प्रत्यागच्छंति। एवं प्रत्यहं। देशानुपरोधेनेति प्रथमेहनि यत्र

दे॰अ॰ देशेनत्वाभिप्लवः द्वितीयादिव्यूहः स्यभिप्लवायणेनतस्योपरोधेति क्रमेणकर्त्तव्यइत्यर्थः॥ अयंच
२८ प्रभृत्यहेगणस्य अविरोधीति मत्वा प्रयुक्तं॥ अभिप्लवे पृष्ठ्ये त्रिरुक्थे स्तुके ध्रुवा। अथवा अभिप्लवपाय
मभिपृष्ठ्यं तमीसेन दमिप्लवे पृष्ठ्ये च कर्त्तव्यं न तत्र घ्यति। एके पृष्ठ्यएत्यमहाव्रतं निरुक्थायणी
योदयनीयेषु॥ त्रिरुक्थेष्टुक्थेध्रुवा। अथवा त्रिरुक्थेष्टुक्थे चेतत्कर्त्तव्यं नाभिप्लवे दशरात्रे महाव्रते प्रा
यणीयोदयनीयो तथा चक्रं छन्दोगसूत्रे॥ अहरहरेतत्कुर्युरिति धानंजय्यशांडिल्यो। अभिप्लवे
पृष्ठ्येवेति गौतम॥ त्रिरुक्थेष्टुक्थेष्विति वैजरति॥ अभिप्लवाभ्यासेनाभिपूरणं प्र हतिविहितानां स
त्राणाम् अभिप्लवाभ्यासेन पूरणं। कर्त्तव्यं यद्यभिप्लवाभ्यासेन संभवति तदा तस्यादितः पं
चपंचाहर्ध्वं इत्याद्यपायः॥ तथैव कृतत्वात। अतोऽभिप्लवाभ्यासेन पूरणं स्वरूपतिमलत्वाल्लु
तइत्यादि हेतु प्रसक्तस्यानवकाशः॥ ननु यथाभिप्लवाभ्यासेन सत्राणि पूर्यंते तथा दशरात्रः स
प्यभ्यासेन क्रतुतो न पूर्यंत इत्याशंक्यापनोदार्थमाह॥ सत्रस्य प्रयोगी दशरात्रः॥ द्वादशाहिकोद
शरात्रः शाहृत्यप्रयोगी भवति। एकस्य सत्रस्य मध्ये एकवारमेव प्रयुज्यते नोतोऽतस्तथैव दृष्टत्वात
॥ व्रतवंतिसर्वजितिचतुर्दिनाधिकंसंवत्सरं द्विहाः। यानि व्रतवंतिमहाव्रतसंज्ञकाहर्युं
नि सत्राणि तानि सर्वजो होत्राणि भवंति। यथा सर्वजिति चतुर्दिनाधिकं संवत्सरं द्विहाः। एक २८
दिनाधिकं संवत्सरवा। संवत्सरं वा षण्मासान्वा। छंदोगसूत्रमत्रो यथा जामोपहोवा। नद

28

वृतवस्त्वपि भवंतीत्यर्थः ॥ सप्तदशरात्रादीनि त्रिं॰शदंतान्येक एकान्नपंचाशदंते वा ब्दाहद
शिक्षाणि पौर्णमासीप्रक्रमाणि। एके आचार्याः सप्तदशरात्रादीनि सप्तदशरात्रादारभ्य त्रिंशदंता
नि त्रिंशद्रात्रपर्यंतानि चतुर्दशसत्राणि द्विरेकान्नपंचाशद्रात्रे च ये महाव्रतवर्जिते प्रथमत
तीये वीक्षत्यां जनाभ्यंजनीयसंज्ञे वा एतान्यब्दाहःशदीक्षाणि पौर्णमासीप्रक्रमाणि वा भवंति
पौर्णमास्यां प्रक्रम आरंभो येषां तानि पौर्णमासीप्रक्रमाणि। एके यथाप्राप्तमिति ॥ शतानि
रात्रेहानि शतरात्रसामान्यात्। शतानि रात्रे शतरात्रस्याहानि भवंति कुतः शतरात्रसामान्या
त्। तेन सत्रानि रात्रे॰ सत्रमुपेयुरिति श्रुतौ अहानि च तत्र न म्प्रतानि। अतः शतमुत्सन्नसाह
श्येन सतरात्रस्य सर्वाण्यहान्यतिरात्रसंस्थानि भवंति। इति सर्वः पक्षः ॥ सिद्धांतमाह ॥ द्वादशा
हार्थं वा तत्स्वस्वतेः। वा पूर्वपक्षनिरासे द्वादशाहार्थं द्वादशाहप्रहीनिकं शतातीरात्रभवति। द्वादशा
हस्याघः प्रलभतः प्रकृतिभूतो यस्य तद्वादशाहार्थं द्वादशाहप्रकृतिकमित्यर्थः न शतरात्रमप्र
कृतिकं अतस्मात्र द्वादशाहिका एव धर्मा भवंति न सतरात्रधर्माः अहानि तु शतानि रात्रसमाख्या
येव विहितानि। शतमतिरात्रा यस्मिंस्तच्छतानि रात्रमित्यवर्थसंज्ञा विज्ञानात्। अन्यथ एवं
विधायाः संज्ञापाधेयर्थ्यापत्तेः। तेनात्र शतमतिरात्रा अपूर्वा एव विधीयंते। तेष्वेव सर्वेष्वद्वा
दशाहधर्मा भवंतीति सिद्धं ॥ शतानाग्निष्टोमे शतातोक्थ्ये वात्र यमे वन्यापोरे पः। शतमग्निष्टोमायस्मि

न्नवछक्ताग्निष्टोमं। तेशातातिग्निष्टोमः सत्रमुपेयुरिति श्रुतेः। शतमुत्थाय स्मिन ततछतो त्थं। एवमश
तो ऽथ्येन यावन्निष्टन्यराप्यश्चे न्नावतस्तमोपाघ्रुते ति श्रुतेः। अत्राथन्वर्थसंज्ञे पेवा हविर्धानं। द्वाद
शाह प्रत्नतिकत्वं वेति वकारार्थः॥ अथ शातातिरात्रे विशेषमाह॥ आश्विनस्याग्नेयाते प्रतिप
स्थाता व्युत्क्रामतादित्न्यामैत्रावरुणायप्रातरनुवाकमुपाकृत्यातर्यामं हुत्वा ग्रयीअग्रयवि
त्रं द्रोणकलशेनि दधाति। अत्र सतातिरात्रे प्रत्यहं आश्विनसंतस्यशस्त्रस्याग्नेयाते आग्ने
यक्रत्वं ते अध्वर्युस्तत्र प्रातिगरे व्याप्नत प्रतिप्रस्थाता उत्तरस्याङ्गः संवंधि व्युत्क्रामतादिकर्म
हत्वा आपरराविकं चपात्रे सादनादिसोमोपावहरणांतं कृत्वा होतुराश्विनसस्त्रे व्याप्नतत्वा
त्मैत्रावरुणायप्रातरनुवाकमुपाकृत्यातर्यामं हुत्वा अंतर्याम्ग्रहहोमांतं कृत्वा ग्रहग्रहण
र्थमुपात्तमिविंततं पवित्रं हस्तेन प्रयीमप्रक्षर्षेणायोडपित्वा नीरसं ज्ञात्वा द्रोणकलशेनि दधाति
द्रोणकलशस्योपरि निदधातीत्यर्थः॥ ससेषहोरचमसं। होरचमसं व सशेषं निदधाति। स्था
पयति। अत्र च वरुणप्रघासवदर्थात्क्रमसादीनि पात्राणि द्विगुणसंख्यानीपानि। अन्य
न्यथा पूर्वस्मिन्नहन्यसमाप्ते तत्र विनियुक्तानां पात्राणामन्यत्र ग्रहीतुमशक्यत्वात्। सहो
वाचयत्र होताश्विनं सत्ता अग्नेयस्य कृतोन्नाय अत्रस्य छंदसः पारं गच्छान्न प्रतिप्रस्थातावस
तीवरीः परिहत्य मैत्रावरुणास्य हविर्द्धानयोः प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात् द्वे हे ताशः शातिश २९

मैत्रिनैरोजंजप्यमानश्वाज्याहतन्मध्यावापावावांप्रत्येजिनछंदसाछंदः परिहितेप्रातरनुवाकेयथाय
तनमेवोपाठश्चांतर्यामोहुत्वाद्रोणकलशेपवित्रंप्रपीडयति इधातीतिश्रुतेः। अत्रप्रातिप्रस्था
तुर्विशेषउच्यते॥ शाखाछेदसतीवरीग्रहणेमाध्यंदिनसवनेनकुर्यात्। अपूर्वंकार्येततोक्र
मतादिसोमोपावहरणांतेतत्रयथासंभवंसमिस्वाध्यायोपगमः। परिस्तरणमस्यवा। पत्नीव
संनह्यवापीधयः सन्येवशेषमासाघने। अभिषवकालेअग्नौनिगरेभिषवेवा॥ निरोत्साहि
करोतिपर्वस्याङ्गानततः स्वर्येउदितेआग्नीध्रशस्त्रसमाप्तेअध्वर्युः पूर्वस्याङ्गः सिरोध्याहितिरो
ध्यासोमयागादिकर्मकरोतीतितिरोऽह्न्यानित्वाप्रत्वंवः प्रतिप्रत्यातिरोध्यानेवमहृत्पित्वाअथानुप
र्वेयज्ञपुच्छसः स्थाप्येतिश्रुतेः। तिरसशब्दोत्तह्नोनिपातोव्ययं। अंतर्द्धिर्व्यवधानं। तिरश्चतदहश्चे
तिविशेषणविशेष्येणबहुलमितिकर्मधारयः। विभक्तिलोपः। राजाहःसखिभ्यष्टजितिटच। अह्नो
ह्नएतस्मादेनमयपद्मर्वस्याहनशब्दस्याह्नादेशः। तिरोह्न इति स्वरः पंरां अत्रातिहितम्प्येवहितम
हरितितस्यार्थः। तिरोह्नरात्रंजातिहितेहनिभावासोमानिरोह्न्याः। दिगादेशत्वान्निगणत्वात्यत्।
अग्निनसत्त्वकयागसंबंधिनः चमसस्थाः सोमाः पूर्वेद्युनिष्पन्नत्वात्तिरोध्याश्चयंते।
तत्वचाएदिक्करोतीत्यर्थः॥३॥ ग्रहग्रहणाघाविक्रहोमान्कृत्वासवनसंसनिवनुहोत्पत्तिः प्रा
तःसवनवत्तिनततपूर्वस्याङ्गोपतत्पुच्छेसमाप्तेपुनः पवित्रेवितत्यपेन्द्रचमसेयजमानेनहस्ते

दे॰ अ॰ नगृहीते प्रकृतिवद्भाराणायाग्रहण्या मध्यंदिनाग्रयवादित्यग्रहग्रहणादि विप्रुड्होमान्तं कृत्वा सकृद्गृहीतेनाग्निः
३० प्रातःसवनेपात्वस्मानितिमंत्रेण सवनसंततिसंज्ञामाहुतिमाहवनीये जुहोति। अथानुपूर्वं यज्ञ
पुच्छ॰ स॰ स्यायेऽर्द्धं अंतर्यामाद्ग्रहाग्रान्गृहीत्वा विप्रुषा॰ होम॰ हुत्वा संततिं च वहिष्पवमानेन
नस्तुत्वा हरेवप्रतिपद्यारंति अत्रवरणान्तरानन्तुग्रहासनावेसंज्ञाप्रकरणास्पष्टनिः प्रयोजनत्वात्किमर्थं
30 सवनसंततिनिमित्तमुक्ते। उच्यते। कृतौ विप्रुषा॰ होम॰ हुत्वा संततिं त्वेन्मुक्ते। एवं च सति यद्यस्या
आहुतेरीपं तेनिन्द्यस्येतत्र संततनिवेति कृतिमाग्ध्यातानभवति॥ इयं चाहुतिरेतत्प्रतिति के
तिसंज्ञा च भवति। तस्मात्कृतौ या संततिवहुत्वेन्त्वाहुतिर्विहिता सेयमितिज्ञापनाय सवनसंत
तिनिमित्तमुक्ते। एतच्चाश्विनस्याग्नेयातत्त्वाद्यहःसंघाते शतातिरात्रे समाप्तिर्यावत्प्रत्यहं कर्तव्यं
अन्यत्रापि वैदग्निरात्रयमतिरात्रादावतिरात्रद्वयसंनिपाते भवत्येवाहःसंघ न समानन्यायात्
तथा च शाखायनः सामान्येनाहाद्विरात्रप्रभृतिष्वहःसंघातेषु पत्रहोताश्विनसंसेत्तत्रमैत्रा
वरुणप्रातरनुवाकमनुब्रूयादिति अस्या भाष्ये द्विरात्रप्रभृतिष्वतिरात्रगणेष्विति॥ संवत्सर
प्रभृतीनां गवामयनप्रकृतित्वं तद्गुणदर्शनात्। संवत्सरप्रभृतीनि संवत्सरमुत्पादीनि सत्राणि ३०
गवामयनप्रकृतीनि भवंति। कुतः तद्गुणदर्शनात् गवामयनगुणानां संवत्सरप्रभृतिषु सत्रे
षु दर्शनात् तद्गुणाहि दृश्यंते यो आदित्यानामयनादौ अभिप्लवषडाहः॥ आदित्यानामयन

नेभिप्लवस्त्रिवृत्पंचदशस्तोमाः। आदित्यानामयनमिति सत्रस्यनामातत्रगवामयनप्रकृतित्वात्सर्व
तद्धान्यप्राप्तंताद्विशेषयति। आदित्यनामयनसंज्ञके सत्रे अभिप्लवाः षडहास्त्रिवृत्पंचदशस्तोमाभ
वंति तत्रायुग्मान्यहानित्रिवृत्स्तोमकानि युग्मानि तु पंचदशानीति षडहेषु त्रिवृत्पंचदशयोर्वि
वेकः। उत्तरपक्षेत्वविपरीतं। अयुग्मानि पंचदशानि। युग्मानित्रिवृत्स्तोमकानीति॥ मध्याः प
क्षमध्याः। पक्षयोर्मध्येयेषां ते पक्षमध्याः। गवामयने हि पक्षयोर्नाममासाः उक्ताः चत्वारोभिप्ल
वाः पक्षश्चेति षट् पक्षमध्यः कर्तव्याः। द्वौ अभिप्लवौ पक्षः द्वावभिप्लवावित्येवं रूपाः॥ बृहस्प
तिसवोभिजित्स्थाने। षष्ठे मासेभिजिदग्निष्टोमइत्यस्य स्थाने त्रिवृद्बृहस्पतिसवो भवति। एका
हिकबृहस्पतिसवधर्मक इत्यर्थः तेनोपालंभ्यग्रहग्रहणाभिषेकादिसर्वमत्रबृहस्पतिसववद्भ
वति। एकाहिकबृहस्पतिसवधर्मक इत्यर्थः तेतोपाः स्तोमो विश्वजितः उत्तरस्मिन्पक्षे सप्तमेमा
से अभिजित्स्थाने विश्वजिदग्निष्टोम इत्यस्य विश्वजितः स्थाने पंचदश उथसंस्थः स्तोमो
भवति॥ विश्वजितः परेये त्रयोभिप्लवास्तेषामुत्तरयोः स्थाने त्रिवृतोग्निष्टोमाः दशविश्वजि
तः परेजे त्रयोभिप्लवास्तेषामुत्तरयोर्द्विबलभिदौ च भवतः तीयोस्थाने त्रिवृत्स्तोमाः दशाग्निष्टो
मा भवंति। उद्भिद्बलभिदौ चादशाम्पोग्निष्टोमेभ्यः परावुद्भिद्बलभिदौ च भवतः एवं द्वयोरभि
प्लवयोः स्थानं परिनिष्ठितं॥ षष्ठमासाहे मध्यमस्थाने पक्षः उत्तरस्मिन्पक्षे षष्ठमासस्याद्येये त्रयो

हे॰श्र॰ भिप्लवागवामयने विहितास्ते षात्र पाराणां मध्ये मध्यमस्याभिप्लवस्य स्थाने पृष्ठ्यः षडहो भवति ॥ १
३१ शारम्भस्य षष्ठं होमदशाहः द्वादशाहिकदशरात्रस्य स्थाने षष्ठं होमदशाहो भवति । तत्र प्रथममहः षष्ठा
विंशा १ ॥ ततश्चत्वारि सारचत्वारिंशं ३ षड्विंशा ४ द्वात्रिंशं ५ त्रिंशं ६ द्वे अष्टाविंशो ७ पंचविंशं ८
चतुर्विंशं १० इति । ततस्त्वार्यम्णः प्रायणीयः चतुर्विंशमहः । द्वावभिप्लवौ पृष्ठ्यः । द्वावभिप्लवौ । एवं
31 प्रथमो मासः एवमेव द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थः पंचमः षष्ठोऽत्र पोऽभिप्लवाः ॥ पृष्ठ्यः षडहस्थाने स्व
रसामानस्त्र्यहः । विषुवानात्र्यहः स्वरसामानः । ३ इं स्तोमः अत्यग्निष्टोमः प्रतिलोमः पृष्ठ्यः । त्रिवृतो
वरुणदशाग्निष्टोमाः उडि छन्दभिहो । एवं सप्तमो मासः । अष्टमे मासि द्वे पंचदशास्त्रिवृतावभिप्ल
वौ प्रतिलोमः पृष्ठ्यः । द्वावभिप्लवौ । एवमष्टमो मासः । एवं नवमदशमैकादशाः द्वादशे पंचदशास्त्रि
वृदेको भिप्लवः ततः पृष्ठ्यः । ततः पंचदशास्त्रिवृदेकोभिप्लवः । ततो गो आयुषी ॥ ततश्छन्दोम द
शाहः । महाव्रतमुदयनीयः इति अतिरात्रश्चतुर्विंशं प्रायणीयमहः षष्ठोऽग्निष्टुत्पंचदशो षडहोऽपृष्ठ्य
षडहो द्वौ त्रिवृतं च दशौ षडहो समासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः पंचमं स्त्र्यहस्त्रिवृत्पंच
दशाः षडहाः पृष्ठ्यः षडहस्त्रिवृद्धहस्य सिस्तोमस्त्र्यहः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्र्यहः स्व
रसामानः पंचदशा ३ इस्तोमः अत्यग्निः पृष्ठ्यः षडहस्त्र्यहास्त्रि ॥ शारंभणा एकः पंचदशास्त्रिवृत् षड ३१
हो द्वादशाहस्य दशाहानि मुठा अग्नीष्टोमास्त्रिहतउडि च वलभिवद्धे अहनी द्वौ पंचदशास्त्रि

द्वितीयः षडहौ पञ्चमः षडहो द्वौ पंचदशत्रिवृतौ षडहौ सुमासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पंचमाः
चदशत्रिवृत्षडहः पञ्चमः षडहः पंचदशत्रिवृत्नवडहो गो आयुष्टोमौ द्वे अहनी षष्ठं षट्टोमदशरात्रो व्रावत्वा
रिंशः प्रथममहः रथन्तु अवारिशं चवारिं० शः सप्तविं० स सप्तत्रिं० शं त्रिं० शद्वे अक्काविं० शो पंचा
वे० शं चतुर्विं० शं महाव्रतेवानि एतच्च आदित्यानामयने पञ्चमं मध्ये पञ्चेन वा आदित्याः स्वर्गं लोकं
मा आक्रमंतेति श्रुतेः। अस्य स्वर्गः फलं॥ आंगीरसामयनमादित्यानामयनवत्। आंगीरसामयनं
नामसत्रमादित्यानामयनं भवति। तत्र विशेषमाह॥ अभिप्लवाख्ये हृतेः आदित्यामयने हि अ
भिप्लवाख्ये वृतं च दस स्तोमाः अत्र तु त्रिवृत्स्तोमका अभिप्लवा भवन्ति॥ मासाः पञ्चाद्यं कृ प्र
र्वपहे आदित्यामयने मासाः पञ्चमध्याः अत्र तु पूर्वपक्षे मासाः पञ्चाद्यो भवन्ति। आद्यो प
ञ्चः षडहस्ततश्चत्वारो अभिप्लवा इत्येवं॥ प्रतिलोमाः परे उत्तरपक्षे मासाः प्रतिलोमा विपरीताः
पञ्चानां तामासा भवंतीत्यर्थः प्रथमं चत्वारो अभिप्लवास्ततः पञ्च इत्येवं॥ यो अभिप्लवमध्ये पञ्च
उ अमसा आदित्यानामयने उत्तरे षष्ठमासाद्येमध्यमस्थाने पञ्च इति सत्रे एण षष्ठमास
स्याद्येमध्यमस्याभिप्लवस्य स्थाने यः पञ्चउक्तः अत्र तु स पञ्चउत्तमो भवति। प्रथमं द्वाव
भिप्लवो ततः पञ्च इत्येवं॥ गो आयुषी प्रतिलोमे विपरीतक्रमे अत्र भवतः। पूर्वं आयुः प
श्चात् गौरीत्येवं॥ छंदोदशरात्र आदित्यानामयने यो दशरात्रस्थाने छंदोमदशाह उक्तः

दे॰ अ॰ सोऽयमप्रतिलोमो भवति। अतिमा२ऋस्वारम्भात् ततश्चैवं अग्न्यागमः। प्रायणीयं चतुर्विंशम
३२ हः पृष्ठ्यः चत्वारस्त्रिवृतोऽभिप्लवाः। एष मेको मासः। एवमेव द्वितीयतृतीयचतुर्थपंचमाः॥ ष
ष्ठेऽप्यस्त्रिवृतोऽभिप्लवाः। पृष्ठ्यः। त्रिवृत्सप्तदशसवः। द्वादशसामानः विषुवान्। त्रयः स्वरसामा
नः। पंचदशैकविंशस्तोमउभयः। प्रतिलोमः पृष्ठ्यः एकस्त्रिवृत्त्रयोऽभिप्लवः। द्वादशाहस्य दशाहानि
32 दशाऽतिरिक्तस्तोमा आप्तोर्यामाग्निष्टोमाः। उद्भिद्बलभिदौ। एवं सप्तमो मासः। अष्टममेव चत्वारस्त्रि
वृतोऽभिप्लवाः एकः पृष्ठ्यः। एवमेव नवमदशमौ मासौ। एकादशे द्वौ त्रिवृतावभिप्लवौ। पृष्ठ्यः
आयुः। गौः। प्रतिलोमश्छन्दोमदशाहः तत्र चतुर्विंशं प्रथममहः द्वे अष्टाविंशे त्रिंशद्वात्रिं
शं षट्त्रिंशं चतुश्चत्वारिंशं अष्टाचत्वारिंशं। चतुर्विंशं महाव्रतं। उदयनीयमिति। अतिरात्रश्चतु
र्विंशं प्रायणीयमहः पृष्ठ्यः षडहश्चत्वारस्त्रिवृतोऽभिप्लवाः षडहाः समासः स द्वितीयः सतृ
तीयः स चतुर्थः स पंचमः एवमस्त्रिवृतोऽभिप्लवाः षडहाः पृष्ठ्यं षडहस्त्रिवृद्द्वादशस्यातिस्तोमस्त्र
यः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसामानः पंचदशैकविंशस्तोम उत्क्ष्या पृष्ठ्यः षडहस्त्रय
स्त्रिंशारंभाराएण्कास्त्रिवृदभिप्लवः षडहो द्वादशाहस्य दशाहानि व्रता अतिष्टोम सितद्भा
उद्भिद्बलभिदौ ह्यहनी चत्वारस्त्रिवृतोऽभिप्लवाः षडहाः पृष्ठ्यः षडहः समासः स द्वितीयः सतृ ३२
तीयः स चतुर्थी द्वौ त्रिवृतावभिप्लवौ षडहौ पृष्ठ्यः षडह आयुश्च गौश्च द्वे अहनी छन्दोमदशाह

हस्य चतुर्विंशः। प्रथममहरहः अष्टाविंशो त्रिंशो द्वात्रिंश॰ षड्वि॰ चत्वारिंशं चतुश्चत्वारिं॰ समष्टाचत-
रिं॰शं चतुर्वि॰शं महाव्रतं वा त्रिरस्याङ्गिरसां पुरस्तात्पञ्चेन वा आङ्गीरसः स्वर्लोकमात्र-
मंतितिना प्रेक्ष्यकृतत्वात्।। इति वान्वतोरयनमेकैकेन पञ्चस्तोमेन मासमासं। इति वान्वतो-
रयनमिति सत्रस्य नामा तत्रैकैकेन पञ्चस्तोमेन मासमासं नयेत्। पञ्चस्तोमास्त्रिवृत्पंचदशसप्त-
दशैकवि॰शत्रिणवत्रयस्त्रिं॰शाः। एतेषां त्रिवृदादीनां मध्ये एकैकेन मासं पूरयेत्। प्रथमं मासं
त्रिवृत्स्तोमेनाह द्वितीयं पंचदशेन। तृतीयं सप्तदशेन। चतुर्थमेकविंशेन। पंचमं त्रिणवेन षष्ठं त्र-
यस्त्रिंशेनेति। अत्रेदं संदिह्यते। तो किं पञ्चस्तोमशब्देन त्रिवृदादय एकाहा अभिधीयंते। उत प-
ञ्चस्य स्तोमाः पञ्चस्तोमा इति पञ्चस्य षडहस्य संबंधिनस्त्रिवृदादयः स्तोमा इति। किं वा तत्प-
ञ्चकाहाभिधाने। एकैकेन त्रिवृदादिना एकाहेन मासमहरहर्गणं कर्तव्यं। अथ पञ्चस्य स्तोमाना-
मभिधाने तदा चोदकप्राप्तेषु गवामयनिकेषु नाविधेयं अहःसु त्रिवृदादिः स्तोममात्रस्य विधा-
नमिति। किं प्राप्तं सत्रे गौणपद्यहः।। एकाहा स्तद्धेतोः। अत्र पञ्चस्तोमशब्देन त्रिवृदादय ए-
काहा एवाभिधीयंते। कुतः। न च द्वात्। तेषां शब्दस्तच्छब्दः। तथा वक्ष्यति। अग्नि एवं त्रिवृ-
ता मासं पंचदशेन मास॰ सप्तदशेन मासमेकवि॰शेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिं॰शेन
मासमिति। त्रिवृदादय एकाहवाचकाः शब्दा यतः। अतस्त्रिवृदादय एकाहा एवात्र तेषामेकै

हे॰ श्रः केनैकैकस्य मासस्य पूरणमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धांतमाह। न मासा हानि वा संघातशब्दात्। वा पूर्व
३३ पक्षनिरासे। अथवा इति वा तव तोरयनस्य एकैकस्मिन्मासे नानाहानि भवंति यानि प्रकृतीतः
प्राप्तानि। तेष्वेव त्रिवृदादिस्तोमविधानं। न तु त्रिवृदादिना एकैकेनैकाहेन मासपूरणं। कुतः सं
घातशब्दात्।। संघातवाचकाः स्तोत्रियासंख्यावाचकाः। अतो मुख्ययावृत्त्या स्तोत्रियासंघवा
33 चिनः। गौणया वृत्त्या त्वेकाहेषु वर्तते त्रिवृत्स्तोमयोगात्त्रिवृदिति। गौणमुख्ययोश्च मुख्ये संप्र
त्यय इति न्यायात्त्रिवृदादिशब्दाः पक्षसंबंधिना स्तोमानां वाचका इति। सिद्धांततस्त्वनानावि
धेष्वेव प्रकृतितः प्राप्तेष्वगवामयनिकेष्वहःसु प्रतिमासं त्रिवृदादिस्तोममात्र विधानमिति
मानवे विशेषः। इति वा तव तोरयनं पक्षस्यैकैकेनाह्ना प्राग्विषुवतो मासान्यंति विषुवस्था
ने महाव्रतं नैरेवाहोभिः पश्चिमान्प्रथमोत्तमे अहनी सातिरात्रे भवत इत्यधिकामाउपेयुरिति आ
श्वलायनः। पूर्वं पृथगतिरात्रौ पश्चिमौ वा आह एतेष्वामेवाह्नामतिरात्राविच्छायरमन्यत्रा
पादिष्टैः कालपूरणेन वेत्संस्थानियम इति।। मध्ये व्रतं। विषुवतं स्थाने मध्ये महाव्रतं भवति।।
उत्तरपक्षं प्रतिलोमं। पूर्वपक्षस्य प्रातिलोम्येनोत्तरः पक्षो भवति। अतिरात्रस्त्रिवृता मासं पंच
दशेन मासं ९ सप्तदशेन मासमेकविंशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंशेन मासं महाव्रतं ३३
त्रयस्त्रिंशेन मासं त्रिणवेन मासमेकविंशेन मासं सप्तदशेन मासं पंचदशेन मासं त्रिवृता

मासमतिरात्रसतवोन प्रत्यतिष्ठंस्त एतेन प्रत्यतिष्ठन्प्रतिष्ठाकामा उपेयुरिति श्रुतेः। अत्र छंदो
गसूत्रं॥ त्रिंशिनः सुत्यामासाः सर्वत्र संवत्सरीरन्कौंडपायिने ब्रह्मविर्यस्त्रिंशोस्तापद्धितेवहीहोय
स्तह्यं। इतिवातवतोरयने ह्यवेकोनौमामासो ऽनुतुपुल्लिङ्गतावितिगोतमः। त्रिवृतो त्रिवृत्स्तोमको
प्रथमहावृशो। अपाल्लिंशांवितिधानंजय्यः। अपाल्लिशे षष्ठासप्तमो एकोनो त्र एकेनाह्ना न्यूनो
उभौवा त्रिंशिवे स्यातां पष्ठेत धुम्मणामिति। आपरागोयोद्यनीयाभ्यामतपो मासयोः पूरण
मिति पूर्वस्यत्र पोरभिप्रायः। प्रथमो त्रमो षष्ठसप्तमौ वा त्रिंशिनौ वेवानेकेनौ। अतिरात्रो तु अ
धिकाविन्दुस्य स्यत्रस्याभिप्रायः। तेनात्र सत्रे त्रीणि शतानि त्रिषष्ठ्यधिकानि अहानि भवंति।
तथासत्यषष्ठम्यां दीक्षित्वा सप्तदशदीहार्कुवीरन्। तथासत्यमिन्नं निमेप हे इत्यर्थः तस्यापन
विचारः पद्धौनैकेको मासो वर्ज्जनेत्येके। पष्ठेन त्रिवृद्दादिस्तोमविहृतेन। पृष्ठ्यस्तोमेनेति शांडि
ल्यः। अभिप्लवपृष्ठ्याभ्यामिति शौविहृतिः। पृष्ठ्याह्नो केकेनेति शांडिल्यायनधानंजय्यौ। ज्यो
तिष्टोमेनेति लामकायनः स्तस्य रथंतरं पृष्ठं बृहद्वान्त्यासं पर्यर्थे वार्षेयकपेनो क्रमिति। भैरस्कलंभि
॥इति॥ कुंडपायिनामयनं पौर्णमासी दीक्षं। कुंडपायिनामयनमिति सत्रस्य संज्ञा। तद्व पौर्णमा
सी दीक्षं भवति पौर्णमास्यां दीक्षा पक्षान्तरं पौर्णमासी दीक्षं वतुष्पोवापरपक्षस्य॥ एवाफा
ल्गुनापरपक्षस्य चतुर्थ्यां वा कुंडपायिनामयनस्य दीक्षा भवति। वा चैत्रा। पौर्णमास्यामि

दे॰ अ॰
३४

34

ति॥ मासं दीक्षाः॥ ज्योऽपामपि नामयनस्य भवंतीति शेषः॥ सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु मासमग्नि
होत्रं जुहुति॥ सोममनुपनह्य बंधनपूर्वकं सुत्याप्रदेशे स्थापयित्वा सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं जु
ह्वति॥ अथ मासं दीक्षाः द्वादशोपसदः॥ ततः प्रायणीयातिरात्रं कृत्वा ततः सोममुपनह्येत्यादि कर्त
व्यं॥ अत्राग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः॥ ततश्च तद्धर्मकं कर्मांतरं मासप्रतिंपि
र्यंतं प्रत्यहम॥ त्र भवतीत्यर्थः॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामसं॥ ततो द्वितीयं मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजं
त्येव प्रत्यहं॥ पक्षादेयषद्दविस्तत्सर्वस्मिन्॥ पक्षस्यादौ प्रतिपदि यषद्धविर्भवतीति तद्वहविः सर्वस्मि
न्नपि पक्षे भवति। तेन सकले शुक्लपक्षे दर्शेष्टिः॥ सकले कृष्णपक्षे पौर्णमासेष्टिरिति॥ सारस्वते
च प्रथमे॥ प्रथमे सारस्वतसत्रे वैवमेव भवभवति पक्षादेयषद्दविस्तत्सर्वस्मिन्निति। तत्र पूर्वोप
तनीययोः पौरुषेर्गो आनुपूर्वीपर्वानेषु दर्शपूर्णमासाविति। तत्र पर्वणो अंतरालेषु यो प्रत्यहं दर्श
पूर्णमासौ विहितौ॥ तत्राप्येवं भवति सकले शुक्लपक्षे दर्शेष्टिः कृष्णे तु पौर्णमासेष्टिरिति। तत्रैवं
दर्शपूर्णमासाभ्यामासिन्यत्र पक्षभेदेन दर्शस्य पौर्णमासस्य चानुष्ठाने पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांत
माह॥ तंत्रे सावासमस्त चोदितत्वात्। वाशब्दः पक्षव्यावृत्त्यौ॥ न दर्शस्य पौर्णमासस्य पक्षभेदेना
नुष्ठानं किं तर्हि तंत्रेणो वद् दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ नुमतः समपृः चोदितत्वात्॥ समस्तयोरेव दर्शपू ३४
र्णमासयोः प्रत्यहं मासपर्यंतं विहितत्वात्॥ ननु व्यस्तयोः मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति॥ अ

तस्मात्त्रैगुण्येव प्रत्यहं तपोऽनुष्ठानमिति सिद्धान्तः। सारस्वतेऽनुपक्रमे दिनैर्यावत्तत्र तथैव विधानात्।
तत्र तन्त्रेण दर्शपूर्णमासानुष्ठाने विशेषः पूर्वेद्युरेव शाखाच्छेदनादि इति होमान्तं वनान्तं कृत्वा दधि
निष्पादयेत्॥ ततः प्रातर्देहार्थं वत्सानपाकृत्य स्वयं प्रातर्धनुरासनं व्रतलोपवेशनादि॥ अग्निहोत्रा
वश्यम्भावं त्रैगुण्येव जुहुयात्। ननु नित्याग्निहोत्रं वसायं प्रातः पृथक् पृथगिति॥ अतो दिवसे एव सा
यं प्रातस्तनमग्निहोत्रं तन्त्रेण होतव्यम्॥ एककालत्वादङ्गानि तन्त्रेण। प्रधानानि तु पृथगिन्द्राः
अन्वाधेयाग्निहोत्रवत्॥ तत्र तु मन्त्रवर्जं। अत्र तु समन्त्रकं सोपस्थानं चेति भेदः। अग्निहो
त्रे हविः स्रवणं प्राजहितेऽक्षर्व्यं न शालामुखीय इति जैमिनिः॥ होमाभ्यासः प्रणीत एव॥ अत्र
काण्वके विशेषः। उपसद्भिश्चीर्त्वा सोममुपवहमासं प्रातराग्निहोत्रं जुहुतीति॥ चतुर्गृहीतं
गृहीत्वा पात्र्यां तेषु तत्सायं पुनः प्रातर्होमश्च चतुर्गृहीतेन समाप्तिः पात्रेण रात्रिः प्रातरग्निहोत्रधर्मा
सर्वेषां संवत्सराचमनमुपस्थानं चेति सम्प्रदायः॥ पञ्चदशासाच्चातुर्मास्यपर्वभिः॥ चातुर्मास्येषु
चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेवो वरुणप्रघासाः साकमेधः शुनासीरीयमिति। एतैश्चतुर्भिश्चातुर्मास्य
पर्वभिः पञ्चदशपञ्चस्व नाममासेनेयाः॥ एकैकेन पर्वणा एकैकस्मिन्मासे प्रत्यहं पञ्चम्यामिष्ट
यः॥ तेन तृतीये मासे प्रत्यहं वैश्वदेवपर्वणा पञ्चम्यां चतुर्थे मासे प्रत्यहं वरुणप्रघासो तत्र पूर्वेद्युः क
रम्भपात्रकरणं प्रत्यहं नाव भृथः पञ्चमे साकमेधैः षष्ठे शुनासीरीयेणेति॥ सर्वमेधन्दर्शपूर्णमा

दे॰ अ॰ सवड्वंतितत्रैरौवभवंतीत्यर्थः।ननश्राग्नीकवत्याहित्रंवृक्तांतंप्रत्यहंएकाहिकचातुर्मास्यवतत्तं
३५ त्रेणाकर्त्तव्यं॥सोमावासामान्यात्॥एते अग्निहोत्रादयःसोमावावाति।कुतःसामान्यात्॥सत्र
हिसोमयोगेः॥पूर्णीयां अग्निहोत्रादयश्च सोमा अपिसंति॥अतःसोमाएवभवंतीतिपूर्व
पक्षः।सिद्धांतमाह॥नजुहोतिशब्दात्॥नचैतेसोमाःकुतःजुहोतिशब्दात्॥मासमग्निहोत्रं
जुह्वतीतिजुहोतिसंदेशःश्रूयते।नचासौसोमयागेषुप्रसिद्धस्तस्मान्नसोमाएते॥काममभि
35 तोऽर्शपौर्णमासादयःकामंश्छायासोमाभवंतु॥यतस्तत्रजुहोतिशब्दोनास्ति।परमार्थ
तस्तुतेप्यत्रसोमानभवंति।यतोदर्शपूर्णमासादयःशब्दानिरूपपदाश्रूयंते नचातुर्मास्य
सोमादर्शपूर्णमाससोमाइत्येवंसोपपदाः॥अतस्तेपिनसोमाइतिसिद्धांतः।एवंचारम्भ
साःपरिपूर्णःमासश्चात्रसर्वत्रसावनस्त्रिंशदहिनात्मकः॥पक्षोहिसावनःस्मृतइतिस्मरणात्।छं
दोगसूत्रात्त्व।त्रिंशिनःसुत्यामासांत्सर्वत्रसंवत्सरीकोऽप्यापिनामयनेवहाविर्यज्ञेकांस्ताप
श्चितेचदीक्षोपसदानामिति॥अथोत्तरेषुबहुमासेष्वहेन्याह॥दृतिवातवतोरयनपर्वपप
क्षेणावरमासान्॥पूर्वोक्तस्यदृतिवातवतोरयनस्यपर्वपक्षेणावरमासान्वयेन।तत्रबहु ३५
कमेकैकेनपक्षस्तोमेनमासंमासमितिजि।तथात्रापिभवतीत्यर्थः॥तत्रविशेषमाह॥उत्त
मेत्रयोपिप्रवासद्दशरात्रोमहाव्रतं॥उत्तमेच्छंदोमासेत्रयोपिप्रवाःषडहाभवंति॥ततोदश

एत्रः ततो महाव्रतमित्येतान्येकोनत्रिंशदहानि भवंति ॥ उपरिष्टादिति एतत्रं भवति । एतत् कुंडपा
यिनामयने सत्रमुपरिष्टादिति एतत्रं भवति । अंते एक उदयनीयातिरात्र एव भवति । न प्रायणी
य इत्यर्थः ॥ तथा च मानवे । कुंडपायिनामयने मासं दीक्षिता भवंति । ते मासि सोमं क्रीणंति द्वा
दशोपसद उत्तमायामुपसद्य पराङ्किकां संस्थाप्य सोमं च महावीरांश्च निधायाग्निहोत्रेण
दर्शमासाभ्यां चातुर्मास्यपर्वभिरेकैकेन मासान्यंति अर्द्धमासं पौर्णमासाद्धमास
मावास्यायां संस्थाप्य शुनासीरीयमुत्साद्य महावीरानग्निं प्रणयनप्रभृति पत्नोहोहनांतं कृ
त्वोपवसंति श्वोभूते प्रातरनुवाकप्रभृतिभिः पञ्चाहोभिरेकैकेन मासान्यंत षष्टाहस्त्रयस्त्रिंशा
न्यहानि दशरात्रं यस्मिन्महाव्रतमुदयनीयातिरात्र इति ॥ आश्वलायनोप्येवमेवाह स्वसत्रे ॥ उभ
यतो वा । अथ वोभयतोतिरात्रं भवति प्रायणीयश्चोदयनीयश्चात्र द्वावपि भवत इत्यर्थः ॥ हवि
र्यज्ञेभ्योतिरात्रमेके सोमानंतर्यात् ॥ उभयतोतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्या
हविर्यज्ञेभ्यो ऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासः चातुर्मास्यपर्वभ्यः परं कुर्वंति ॥ कुतः सोमानंतर्यात् ।
एवं हि सर्वेषां सोमयागानामानंतर्यमव्यवधानं कृतं भवति इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधानं स्यात्
एके एतन्न वांछंति यतः प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा ॥ इहापि वत
द्भवानुष्ठानं युक्तं ॥ तस्माद्धविर्यज्ञेभ्यः पूर्वमेव प्रायणीयो भवति । अन्येभ्यः सत्रेभ्योत्र

हे॰ अ॰ विशेषमाह॥ अत्सरुकाः कुंड प्रतिरूपाश्च मसाः। अत्र सत्रे चमसा अत्सरुकाः अवृंतां मूलकायच
३६ विरूढंडरहिताः कुंडप्रतिरूपाः कुंडाकारा वृतांश्च भवंति॥ पंचर्त्विजश्चात्राणि श्रौताणि कर्माणि कुर्युः॥
अत्र कुंडपायिनामयने होता उद्गाता मैत्रावरुणः प्रस्तोता प्रतिप्रस्थाता एते पंच ऋत्विजः स्मौ
तश्रौताणि कर्माणि कुर्वंति अपाणांत्र ये ऋणा ऋत्विजां कर्माणि एकैकः करोतीत्यर्थः कानि तानि कर्मा
36 णि कः कः करोतीत्यपेक्षायामाह॥ होताध्वर्यवपोत्रीये च। होता अध्वर्यवपोत्रीये कर्मणी च
कारात् होत्रीयं च करोति। एतानि श्रौतानि कर्माणि एको होता करोतीत्यर्थः तत्र चाध्वर्युवाघनुरोधेन हो
तृत्यागो विरोधि॥ ततश्च पुरोडाशपशुसोमयागा होयाज्यादिकमन्यः भवतीति॥ अध्वर्योः
कर्माध्वर्यवं पोतुः कर्म पोत्रीयं॥ उद्गाता नेष्टृच्छावाकीये उद्गाता एकोनेष्टृच्छावाकीये कर्मणी
करोति अनुक्तं च॥ मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रातिहर्त्रे कर्मणी करोतीति शेषः॥ ब्रह्मणः कर्म ब्रह्म
त्वं॥ प्रतिहर्तुः कर्म प्रातिहर्त्रं॥ प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसियावस्तोत्रीये। प्रस्तोता एकः ब्राह्मणा
च्छंसिग्रावस्तोत्रीये कर्मणी करोति॥ प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रोन्नेत्रे॥ अग्नीधः कर्म आग्नीध्रं
उन्नेतुः कर्म उन्नेत्रं। आग्नीध्रं च उन्नेत्रं च आग्नीध्रोन्नेत्रे॥ उद्गात्रादित्वात् प्रतिप्रस्थाता आ
ग्नीध्रस्य उन्नेतुः कर्म उन्नेत्रं। आग्नीध्रं उन्नेत्रं च आग्नीध्रोन्नेत्रं मुख्यासनेभ्योनुसंसर्पमितरा ३६
णि अनुसंसर्पमिति णमुलयं॥ एते होत्रादयो मुख्यासनेभ्यः स्वस्थानेभ्योनुसंसार्य अनुसं

स्वप्यानुसंस्थितस्यतस्य स्थाने गत्वा इति एणितन्नद्वित्विस्वाधीनिकर्माणि कुर्वंति। नस्वस्थानस्थि
ताएवायथाहोता अध्वर्युवत्कुर्वन्स्वस्थानादध्वर्युस्थाने गत्वा गत्वा करोतिनस्वस्थानस्थितः ए
वंसर्वत्र॥ अत्राहआश्वलायनः॥ द्वादशाहे संनिकर्षेऽवेद्यपाप्रधानस्यवशंनयेदिति॥ द्वादशाहात्तु
योः सन्निकर्षे सहोपनिपाते परस्परविरुद्धयोः अवेद्यपा। अवेद्यपेन अप्रधानस्यमैत्रावरु
णाद्देवंशनयेत्॥ होता अध्वर्युवानुरोधेन स्वकीयं कर्म मैत्रावरुणाधीनंकुर्यादिति अवेद्य
तिमैत्रावरुणो होत्रंहोत्रस्य दर्शनेनैव कुर्यान्नविदद्यादिति। यथा द्वादशमित्रणीति। अत्र तां यज्ञ
यते। संदीक्षिता भवंति ते मासि सोमं क्रीणंति तेषां द्वादशोपसद उपसद्भिश्चरित्वा सोमंसु
न्वन्त्यमासमग्निहोत्रं जुह्वति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजंते मासं वैश्वदेवेन मासं वरुणप्रघासैर्मासि
ठं साकमेधैर्मासंशुनासीर्येणाग्निहुता मासं पंचदशेन मासं सप्तदशेन मासमेकविंशेन मा
संत्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंशेन ... हानि द्वादशाहस्य दशाहानि मध्यतं वा तिरात्रश्चेति प्र
कृत्य सर्वे कुंडपायिनो सह ... ऽमसैर्भक्षयन्तिपोहोता सोऽध्वर्युः सपोता यज्ञातास नेष्टा सोऽच्छा
वाको यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा स प्रतिहर्ता यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छंसी स ग्रावस्तुद्यः प्रतिप्र
स्थाता सोऽग्नीत्स उन्नेता गृहपतिर्गृहपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्य इति॥ गृहपतिः सुब्रह्मण्यो
स्वकीयमेव कर्म कुर्वतो नान्यस्येति। सर्वं चात्र सप्तयजमानं भवति। अत्र अत्र छंदोगसत्रेवि

दे॰ श्र॰ ३७

विशेषः॥ पौर्णमासीप्रभृतयो दीक्षाः क्रोडपर्यापिनस्य॥ तस्योपसदन्त उपवसथकर्म कृत्वा
नि एत्रमुपेयुरिति शाण्डिल्य एवं हि गृह्यते ह्यग्निः यस्मादेव ह्यग्निर्गृह्यते सर्वसत्राणां। न तु उर्द्ध प्रा
नरग्नुत्सुपक्रमात् सायमाहुतिसंस्थाः सायमाहुत्यपवर्गाः एकान्तत्रिंशतमहान्यग्निहोत्रं जु
हुयुर्मासमेवेति गौतमः सुत्यान्तात् पुरस्तादुपवसथकर्म स्यादिति एतत्रश्चैव गृह्यन्ते इति रव्य
वापश्च हविर्यज्ञैः सुत्यानां। अस्यावरणादिति राज्ञो न स्यादिति निधानं जप्यः प्रत्यन्ताद्यन्ये सुवोरय
न्ते हविर्द्धधाति। उपसदन्त एवोपवसथमर्कः स्यात्॥ अर्द्धार्द्धमासो वार्द्ध शौनासीर्येण राज्ञोऽराजानं
क्रीणीयुः। दीक्षोपसदां वा वायोऽन्यापयति शाण्डिल्यः सोमासि सोमं क्रीणन्तीति वा नेतरं दीक्षाभ्यः
क्रय दर्शपति। उपवसथकर्मों वा नेतरं सुत्याभ्यः स्यात् दानीध्रीयोद्गार्गान्माज्ज्वोलीयं कृत्वा पथ
गस्थालीपाकाद्यपपित्वा पित्र्यञ्चान्तर्वीरन्तवद्भन्तोऽदक्षेणानि प्रणयेयुः पैतृयज्ञिकं यथात्र
हवनीयाद्दक्षिणतो वरुणप्रघासेषु तस्मिन् सुर्युप दक्षिणाहवनीये कृत्वमुपवसथकर्मैवे
कृतं स्यात् यथा प्रकृत्येष्यते। अग्निहोत्रमासे दीक्षितानां स्याधर्युर्जुहुयाद्वा स्वारस्वाइतरेस्व
अग्निहोत्रमासे प्रकृतमन्नं सञ्चिनामग्निहोत्रोऽक्षिप्तं न जुहोति नैमिवतीति॥ न दैव दर्शपतिते
षामन्ते क्रियत इति दीक्षिर्थमन्त्रं॥ न स्य दीक्षितानां स्याध्वर्युर्यात॥ उक्तं नाहूत स्यान्नीवु
रिति। इतरेध्वर्युमन्वारभेरन् जुहूनां। ह्वी॰ छवेष्ट्यमयने षुपावपद्येयुः। न तत्र दीक्षितान्नमि ६०

त्यर्थ। हविषा हि परिमाणमुभं अन्यत्रह्नुतथो पावधेषु यथायजमानानां हविःषु वेणन्नि
र्भवन्ति॥ अग्निहोत्रोपस्थानं विष्णुक्रमाः समिद्धयजुः पीति नक्रिये एन्वव म्प्यं न्यंग श्वेति शा
ण्डिल्यः समिधस्त्वाद्ध्वर्युपास्त अपुरस्ताद् क्राः सर्वे क्रियेतेति ध्यानं जप्यो मासं दर्शपूर्णमासा
भ्यामित्यामावास्येन पूर्वपक्षमितरं पौर्णमासेन॥ आमावास्ये पितृयज्ञः सकृद्धुत्वा न स्वादि
निगोतमः। न सकृद्धवनस्यादिति शाण्डिल्यः। अहरहः स्यादिति ध्यानं जप्यः मासं शांक्रमेधैरिति
गृहमेधीयेनेष्ट्वा तैर्देवैर्दर्शपूर्णमासस्थाने ये पुष्टिं त्रि शाक्लताउपेता भवंतीति। ग्रहापवर्गास्तेषा
मुक्ता पंचदशाकृत्वाएवाभ्यस्येषु समाप्तः अग्निहोत्रे दशहोतेनि दशहोतारं नामाध्वर्यवोति
होत्रोपस्थानमधीयते। जत्विजउत्तरेरभिप्रेताः वषट्कारेणाध्वरे॥ अत्रास्कौ अमसेभक्षये
युःकुंड प्रतिरूपे॥ होत्रा समाप्तः क्रो ब्राह्मणेन॥ स्वासनादुपसंचारं ब्राह्मतरे होत्रे कुर्यान्॥ तथोद्गा
तृप्रोतारं वाग्नीध्रस्थ॥ वसोरासासनादुपसंचारं उपसंचार्य इतरे रैभ्याव हणीयप्राप्तिहूर्त्रे कुर्यान्।
तथाउद्गाता स्वासनादुपसंचारमितरेहोत्रेने यो पाध्वावाकीयं करोति। तथा प्रस्तोता स्वासना
दुपसंचारं ब्राह्मणाच्छंसीयं ग्रावस्तोत्रीयं करोति। तथा आग्नीध्रः स्वासनादुपसंचारं प्रतिप्र
स्थात्रान्नेत्रे कुर्यात्। गृहपतिर्गृहपतिः सुब्रह्मण्यं रत्य समाप्तं तयोर्दर्शीयमिति॥ अनया
वीप्सया ब्राह्मणेन तयोरसमासं दर्शीयतीत्यर्थः॥ अत्रापि दीक्षायां विशेषः होता गृहप

दे॰ श्र॰ तिदीक्षयित्वामैत्रावरुणं ब्रह्मत्वकारिणं दीक्षयति। ततउद्गातारं दीक्षयति। एतेषां पत्नी प्रतिप्रस्थ
३८ ता दीक्षयति। ततः प्रतिप्रस्थाता होतारं प्रस्तोतारं सुब्रह्मण्यं च दीक्षयति एतेषां पत्नी ब्रह्म
चारी वा स्थातको वा अन्यो वा ब्राह्मणो वा दीक्षयति ततः प्रतिप्रस्थातारं स्वपत्नीं च ब्रह्मचारी
तीनामेवान्यतमो दीक्षयति। दीक्षणीयादौ यदाध्वर्यवं होत्रं यजमानपदापघेत प्रयाजानुयाज
38 प्रधानयागादि पुनदर्विरोधान्मैत्रावरुणो होत्रं करोति। एवं सर्वयाजेयं॥ अग्नीषोमी
यानंतरं प्रापणीयातिरात्रे॥ तत्र प्रातरनुवाकस्यावरणे होत्रसंबंधि वरणमस्थावाकस्य क्रिय
ते॥ अच्छावाकस्यतद्दाहोत्रपान्तपाठतान तोऽग्नि ताध्वर्युदितिवरणमुक्ता होत्र प्रतिप्र
स्थात्तोः करोति एतत् वक्षकैस प्रदायकारमते॥ अन्येषां त्वग्निष्टोमेप्यध्वर्युः स्वपत्नेवैतद्वर
णं करोतीयथा तथैवात्रापीतरेमित्रावरुणौ प्रसास्ताऽऽविमत्राविरोधः २द्वो ब्रह्मेतिब्राह्म
णा प्रतिप्रस्थातुः एवं भक्षणमप्यनुग्रहणमेतन्नएवकुर्यन्ति पावदाख्यं शुष्कपिंडपितृय
ज्ञाः॥ साकमेधाचैकाहिकास्तुमासवहनीकवत्वादिष्टिवैकर्म्यणातानांनन्त्रेणयागः मार्ज
नांतेदविहोमः। ततः पित्र्याअवकाश्चततउत्सुकसमासादिष्टुंद्योगस्त्रेतुविशेषः मासस्सा ३८
कमेधैरिति गृहमेधीयनेद्यातदैववशेषंसमापयेयुरेवं त्रिंशकत्वउपेतानवंतीति तनैष्क
स्मिन्नेवाहनिक्रमेणसर्वमेकक्रांतंसमारोपयाशंसमापनीयं नैकाहिवतन्त्रेणानुष्ठान

मित्यस्य छंदोगसूत्रार्थः॥ सर्पसत्रं मन्त्यासां विराजोसुदर्शचि द्वितीयं ष॥ सर्पसत्रमिति स
त्रनामतत्राहानि कथयति पूर्वप्रायणीयातिरात्रः॥ ततो द्वंद्वसोमानां द्वितीयो विराजेकाहे
ष्विमसंस्थः तथाको सुविंदस्य द्वितीयं गौरग्निष्टोमः॥ एतदहर्द्वयं वसासं यन्तस्य पृष्ठ्यं जो
नं सर्वेसत्रं पुरायेदिति कर्काचार्यायाज्ञिकाश्च॥ गवामयनवाभिगरभ्यकृतः पूर्वपक्षसत्रमेत
त॥ गवामयनवासकलमविकृतमत्र भवति। कुतः अभिगरश्रुतेः षंडकुषंडाभिगरणपारावि
तिश्रवणात्॥ तोवगवामयने दृष्टोः अतो गवामयनमेवात्र भवतीति न चैतत्क्षत्कं दर्शनमा
त्रेचैतत्‌विराजको हवि द्वितीयं चेति तुवचनात् तस्मादेतदेवयुक्ततरमिति तत्रताग्य॥
अतिरात्रावभितोग्निष्टोमामध्ये सर्वो दशाहश्रीसंवत्सरेद्वादशो विषुवान् सर्वसामानि वि
षुवति॥ कृपंतदनि प्रायणीयो दशमीयो सषोडशिको अतिरात्रावुभयतो भवतः मध्ये सर्वा
णपदान्यग्निष्टोमसंस्थानि अतिरात्रद्वयसहितः सर्वो संवत्सरे दशान्तो माकामयति मध्यमं
तु विषुवदहो द्वादशस्तोमकं तत्र सर्वसामानि क्रियंते। तानि वक्कल्पसत्रे उक्तानि संति॥ व्या
त्रद्वादशो विषुवानिति विषुवसंज्ञो नतु द्वाभिगरणपगरणपोश्च गवामयनमहाव्रतपूर्ववर्तमा
नया॥ इह विधानाच्च मावामयनिकान्येवाहान्यग्निष्टोमतमात्र विकृतिनी खिस्तोममात्र
विकृतिनि चलिंगान्यन्यमयितव्यानि। तथा च सूत्रकारः॥ सर्पसत्रं गवायमनं स्तोमसंस्था विहे

दे॰अ॰ ३९ तमित्येकैषंडकुंषंडावभिगरापगराविति द्याह । पुनत्यक्षविहितंत्वार्षंयकंस्येनतत्रानुमानेनतवि
घ्नतेभिगरापगरावेवोपोत्तमेहनीस्यातामिति । अतःकस्यकारणेनोक्तेनैवाविरुद्धेनपुनःपुनरभ्य
स्तेनसर्पसत्रस्यकल्पितत्वाद्भिगरापगरावत्रोपोत्तमाहन्येववक्तव्यस्थानीयसर्वोत्सेहा । निवृत्ति
39 ज्ञाद्द्वेनसर्वोद्दशाद्दशीतिकल्पवचनात्तथैवानुष्ठेयानि ॥ अत्राश्वलायनः सर्पाणामयनं
गोआयुषीद्दशीस्तोमे अनुलोमेषण्मासा प्रतिलोमेचषड्ज्योतिर्द्वादशीस्तोमोविषुवत्स्था
नेपञ्चाणकानाउपेयुरिति ॥ मानवेव ॥ अतिरात्रयोर्मध्येऽग्निष्टोमाः सर्वेद्वादशीसंवत्सरोद्वाद
शीविषुवान्सर्पसामानिविषुवंतिरिक्षिपंतउवर्णगृहपतिर्धृतराष्ट्रऐरावतोब्रह्मत्वेवमाहीन
सर्पानार्ब्बिदम्पेधीयंतेसर्पसत्रमहिकामाअमृतत्वकामाःस्वर्गकामाश्चोपेयुरिति । इत्याश्वला
यनेप्येवमेवास्ति ॥ अविकृतंगवामयनमेवात्रभवतीतिकल्पेपिनास्ति ॥ ४ ॥ तापश्चितं ।
तापश्चितंनामसत्रंव्याख्यास्याम इतिशेषः ॥ अत्रविशेषमाह ॥ दीक्षाःसंवत्सरमुपसदश्चाप्र
नतापश्चितेसंवत्सरंत्रीणिसत्तानिषड्याधिकानिदीक्षाभवंतीत्यर्थः तथाउपसदश्चा
उपसद्दोपिसंवत्सरंश्चेतास्यावनः । पत्राहीसावनस्मृतइतिस्मरणात् तथावषट्कारगृहस्ते
त्रिद्वानःसुत्यामासास्सर्वत्रसंवत्सरेणकोऽप्यापिनेचेद्दाविपर्येति कातापश्चितेवदीक्षोप ३९
सदामिति । तथासुत्याःसुत्याअपितथासंवत्सरंभवंतीत्यर्थः अत्रनाधे ॥ संवत्सरंदीक्षा

भवंति संवत्सरमुपसद्भिश्चरंति संवत्सरं प्रसुतो भवंतीति वृकृत्यसवीनद्धिमध्ये वंति यएतदुपयं
तो भ्रुतेः॥ अत्र सुन्या आह॥ गवामयनेनेयुः॥ गवामयनेनेयतापश्चितं कुर्युः॥ गवामयनेनैवताप
श्चितं कुर्युः॥ गवामयनमेवाविकृतमत्रकर्तव्यमित्यर्थः॥ पक्षान्तरमाह॥ अग्निष्टोमेनवा॥ अथ
वाग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन एकेनैव सर्वस्य तापश्चितस्य प्रकरणं कर्तव्यं॥ सर्वजिदभिजिद्वि
श्वजितावेकेन॥ अथवा सर्वजिदादीनां त्रयाणां मध्ये एकेकेन तापश्चितस्य प्रकरणं॥ त्रिकद्रुके
वा॥ अथवा समुदितैस्त्रिकद्रुकैस्त्रिज्योतिर्गोआयुर्भिस्तापश्चितस्य प्रकरणं कर्तव्यं॥ अत्रब्रा
ह्मणोऽनुक्तो विशेषः उक्तस्याभावात्सत्रप्रकृतिभूतगवामयनाद्विकृतिः। यद्वा सर्वप्रकृतिभूत
ज्योतिष्टोमेनाप्रकृतिरेव वा॥ तथावार्षपकल्पः॥ गवामयनेन क्लृप्तं तापश्चितामयनं ज्योतिष्टो
मेनवा क्लृप्तेनेति। अत्राह लाट्यायनः॥ एतेनाक्तास्तापश्चितस्य दीक्षादि॥ मानवे॥ मध्यमताप
श्चितं संवत्सरं दीक्षिता भवंति संवत्सरमुपसद्भिश्चरंति गण मयनमुत्पादु प्रातिकामा उपयुरि
ति॥ महातापश्चितं॥ महातापश्चितसंज्ञकं सत्रमभिधीयतइति शेषः अत्र विशेषमाह॥ त्रि
संवत्सरोपसत्केत्रयः संवत्सराउपसत्सहो यस्य तद्विसंवत्सरोपसत्का त्रीणि वर्षाणि यस्योप
सदो भवंतीत्यर्थः॥ तुल्यमन्यत्॥ उपसत्संख्यायामेव विशेषः अन्यत्सर्वं प्राग्युक्तेनताप
श्चितेन तुल्यं समानं भवति॥ मानवे विशेषः महाताप। श्चितं त्रीणि वर्षाणि दीक्षिता भवंति

है॰ स्व॰ श्रीरिशिव धीरा उपसद्भिश्चरंति गवामयनमादित्यानामयनमंगीरसां चत्रिसत्रसंसुत्याः प्र
४० थमो त्तमे अहनी मासानिराचे कृदिकामा उपेयुरिति।। क्षुल्लकता पश्चिने चतुर्मासाड्गोहे
स्तोपसत्सुत्यानि। क्षुल्लकतापश्चिन मितिसत्रनामक्षुल्लकं अति लघुतस्मिन्।। सत्रे
चातुर्मास्यत्राः श्चतुर्भिर्मासैर्द्वि स्तोपसत्सुत्यानि भवंति। चत्वारो मासा हि स्ता श्चान्या उप
सचत्वारः सुत्याः स्वरः तत्राह।। विषुवंतमभितोगवामयनपक्षयोः प्रथमोत्तमो।। वि
40
षुवंतमभितो विषुवतः पुरस्तादुपरिष्टाच्च गवामयनपक्षयोः गवामयनस्थाः पूर्वोत्तरयोः
पक्षयोः प्रथमोत्तमौ मासौ भवतः।। मध्ये विषुवान्। ततः पूर्वपूर्वपक्षस्य प्रथमश्चो मासो
द्विषुवत उत्तरमुत्तरपक्षस्य प्रथमषष्ठाः वित्यर्थः तेनैवं सिद्धं। प्रथमे गवामयनस्य प्रथ
मो मासः। ततः षष्ठो मासः ततो विषुवान्।। ततः सप्तमो मासः।। ततो द्वादशमास इति।। त
तश्च प्रायणीयः। चतुर्विंशमहः चत्वारोभिप्लवाः पृष्ठ्य।।१।। एवं प्रथमो मासः त्रयोभिप्लवा
पृष्ठ्यः अभिजिदग्निष्टोमः त्रयः स्वरसामानः एवं द्वितीयः। विषुवान्। त्रयः स्वरसामानः
विश्वजिदत्यष्टः प्रतिलोमः। त्रयोभिप्लवाः एवं तृतीय ३ चतुर्थे मासे त्रयोभिप्लवाः।। गो
आयुषी दशरात्रः। महाव्रते उदयनीयः इति। मानवे विशेषः। क्षुल्लकतायश्चिनं चतुरो मा ४०
सान्दीक्षिता भवंति चतुर उपसद्भिश्चरंति चतुर्भिः पष्ठ्याहोभिरेकैके न मासान्यंति स्वर्ग

कामा उपेयुरिति पञ्चाहो निरितिस्त्रिवृत्तामा संपंच दत्वं सत्रं भवति ।। तत्राहान्याह ।। अभिप्लवा
नां षट्त्रिंशं शतं चतुरस्य ।। अत्र सहस्रसाध्ये सत्रे चतुष्षष्टं शतं चतुःषष्ट्यधिकं शतं अ
भिप्लवानां भवति चतुरहस्य त्रिकद्रुका महाव्रतं च इत्यर्थः । तत्रायं क्रमः प्रायणीयः त्रिकद्रुका
चतुःषष्ट्यधिकं शतमभिप्लवाः द्वादशरात्रो महाव्रतमुदयनीय इति ।। अतिरात्र सहस्रमहान्य
तिरात्र इति । तं छेम्युतल्वान् ।। तथा च छन्दोगसूत्रं । सहस्रं साध्ये सहातिरात्राभ्यां सहस्रमहा
नीत्याचार्याः । सहस्रसाधमिति च्याहेति । अन्तरेणातिरात्रौ चिन्हस्त्रिरिति अतिरात्रौ विनाऽ
न्यानि सहस्रमहानि भवन्ति यस्य द्वितिरात्रेयार्मध्ये सहस्रमहानीति व्याख्यानमाह । अतिरात्रः
सहस्रमहान्यतिरात्र इति तस्यायनं त्रिकद्रुकाश्चतुःषष्टं शतमभिप्लवान् द्वादशरात्रो
व्रतमिति छन्दोगसूत्रं ।। अतिरात्रयोर्मध्ये सहस्रमहानि शतकृत्वो द्वादशरात्रस्याहृतिरन्ये तु सह
स्रसाध्यमिति मानवे ।। त्रिषंवत्सरं षष्ठिहीनं ।। त्रिसंवत्सरं नाम सत्रं षष्ठिहीनं भवति षष्ठि
हीनं यस्य तत् षष्ठिहीनं ।। यथाशक्ति वा ।। अथवा त्रिषंवत्सरे यथाशक्ति हीनं भवति ।। अ
द्विरात्रयः संवत्सराः सोत्थाः । अस्मिन् सत्रे आदितः प्रथमं गवामयनं द्वितीयः संवत्सरः
सोत्थाः सुत्याहानि भवन्तीत्यर्थः । गवामयनं प्रथमः संवत्सरो द्वितीय आदित्यानामयनं तृतीयमङ्गिरसा
मयनमेतेन वैगाथः प्रजातिमृमान न मग्र न प्रजायते बहवो भवन्ति यत्र तत्र पर्यन्ति सहस्र

हे॰ श्र॰ पुत्रान्समर्थयंतीति तदुपपर्यंतीति निवर्ततेऽप्रकृतत्वात्॥ अत्र छंदोगसूत्रं। पौर्णमासीप्रसवान्त्रि
४१ संवत्सरं तस्य पथाकामी दीक्षारंभष्षष्ठीरिति शाण्डिल्यः प्रथमो संवत्सरो ख्याति हरेद्दिति ए
केभिप्लवस्तोमप्रक्षः दशगोहार्थ इति यथाम्नायमेवोपेयुः अमावास्याप्रसवे सहस्रसंवत्सरे। श
तसंवत्सरे सहस्रसंवत्सरे च॥ द्वे अथमावास्याः तुल्ये भवतः। पश्चात् पूर्वपक्षस्य दीक्षितानां तृती
41 यायाम परपक्षस्य रूपः एवममावास्यायां प्रसवः संपद्यत इति॥ महासत्राणि पत्नः। अतः प
रं महासत्राण्यभिधीयंते द्वादशसंवत्सरं षट्त्रिंशत्संवत्सरं शतसंवत्सरं सहस्रसंवत्सरमिति च
त्वारि। तत्र चतुर्णां साधारणं धर्ममाह॥ चतुर्भागं चतुर्भागमेकैकस्य ज्योतिष्टोमिकैः स्तोमैः॥ ए
कैकस्य द्वादशसंवत्सरादेर्महासत्रस्य चतुर्भागं चतुर्थं चतुर्थं भागं ज्योतिष्टोमिकैः स्तोमैः त्रिवृत्पं
चदशसप्तदशैकविंशैः प्ररयेयुः चतुर्थो भागश्चतुर्भाग इति प्ररण प्रत्ययस्य लुक् छांदसः। भागांश
दिभिः प्ररणात् लुक् वेति वार्त्तिकेन॥ तद्यथा द्वादशसंवत्सरे द्वादशानां चतुर्थो भागस्त्रयः संवत्स
रास्त्रिवृत्स्तोमेन पूरणीयाः। त्रयः संवत्सराः पंचदशेन॥ त्रयः संवत्सराः सप्तदशेन। ततस्त्रयः सं
वत्सरा एकविंशेनेति॥ एवं षट्त्रिंशत्संवत्सरेष्वपि नव नव। शतसंवत्सरे पंचविंशतिः पंचविंशतिः संवत्स
राः॥ सहस्रसंवत्सरे पंचशतानि २ संवत्सरा इति॥ अत्र ये त्रिवृदादयस्ते अग्निष्टोमाः॥ अन्ये पंचदशा ४१
दयो धा इति॥ तदुक्तं छंदोगसूत्रे॥ अग्निष्टोमास्त्रिवृतउत्तराः परा इति॥ तेनाच्छतिरत्र विषुवंतः

स्युर्वा न पञ्चछ्या इति परत्वात्तेषु महासत्रान्तर्गतेषु संवत्सरेष्वतिरात्रौ प्रायणीयोदयनीयौ
विषुवांश्च। एतेऽत्र योऽपि प्रतिसंवत्सरं स्युर्वा भवेयुर्वाऽनवा स्युः नभवेयुर्वा। नवा स्युः नभवेयुर्वा॥
पक्षांतरमाह॥ अद्यंतयोर्वाऽतिरात्रौ विषुवांश्च मध्ये मध्ये॥ अथवा सत्रस्याद्यंतयोरतिरात्रौ
भवतो न प्रतिसंवत्सरं मध्ये मध्ये भवति। तस्य संवत्सरात्मत्वेनाश्रवणात्॥ आत्मा वै संवत्स
रस्य विषुवानंगानि मासा इति॥ अत्र छंदोगसूत्रे विशेषः अग्निष्टोमातिरात्रौ उभयतः प
र इति तत्रावचनादतिरात्रान्तस्तु विषुवंतश्चातिरात्रादिप्रशांतः सत्रन्याय इति धानंजय्यः॥
अतिरात्रावभितः स्यातां मध्ये विषुवान्बृहत्सन्धौ रथंतरमध्यंदिनेः पंचदशाः सप्तदशाः प्राय
णीयोदयनीयौ सत्रस्याभितः अद्यंतयोः स्यातां मध्ये विषुवान्स्यात् बृहत्स्छौ रथंतरमा
ध्यंदिनेः पंचदशाः सप्तदशौ स्तोमौ स्तोत्रेषु व्यत्यासेन स्यातां॥ एकत्रिवृत् इत्वा॥ एकैकस्मिन्नेत
त्संवत्सरवर्गे स्यात्। त्रिवृत्वादिवर्गेषु आद्यंतयोः प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ मध्ये विषुवा
न्॥ उत्तमउत्तमा मवा संवत्सरे वर्गाणामुत्तमे वा संवत्सरे पतन्स्यात्॥ उत्तरस्योत्तमस्य वत्स
रेष्वैकैकस्मिंस्त्संवत्सरे॥ आद्यंतयोः प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ मध्ये विषुवान्॥ तेषां यथा
स्तोमं विषुवंतः स्युः तेषां संवत्सराणां यथास्तोमं विषुवंतः स्युः येषां यत्सोमः संवत्सरः। तस्मि
न्स स्तोमो विषुवान्॥ एतत्पक्षो बृहद्भूतसामत्रिवृतात् स्याद्बृहत्पृष्ठो रथंतरमध्यंदिन

दे॰ श्रौ॰ परेषु। त्रिवृता संवत्सरेणोत्थेन पञ्चो वहद्बृहत्सामा विषुवान् स्यात्। बृहत्पृष्ठो रथंतरमध्यं दि
४२ नपरेषु एवं द्वादशादिषु संवत्सरेषु विषुवान् स्यात्। पर्जनो पेहनि प्रसवः स्यात्। पूर्वपक्षे यदा वि
षुवत्कास्युः ततः पूर्वपक्षे स्यात्। समार्द्धमासातिवर्त्तिनश्च यदि भवेयुः। अपरपक्षे विषमेषु
यदि विषमार्द्धमासातिवार्त्तिनः अविषुवत्काश्चात् ततोऽपरपक्षे प्रसवः स्यात्॥ द्वादशसंव
त्सरं प्रजापतेः प्रजापतेः सत्रमिति नामकं द्वादशसंवत्सरसुत्यं सत्रं भवति॥ अथ षट्त्रिंशतः
संवत्सर एतस्य पः पंचदशाल्पः सप्तदशास्यपपकविंशः प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरमिति॥
अथ्यकृतत्वात्। मानवेनैमिषीयानामयनं द्वादशसंवत्सरं नैरेवाहोभिरेकैकेन त्रीन् त्रीन् सं
वत्सरान् यंति स्वर्गकामा उपेयुरिति॥ षड्विंशत्संवत्सरं शाक्त्यानां॥ शाक्त्यानामयनमिति
त्ससनामा तत्षट्त्रिंशत्संवत्सरसुत्यं भवति॥ तथा चतासो नवत्रिवृतः संवत्सरो नव पंचद
शा नव सप्तदशा नवैकविंशाः शाक्त्यानामयनं षट्त्रिंशत्संवत्सरमेतेन वै गौरीवितिः॥ शा
त्यस्तरसपुरोडाशो यथाब्रस्या सर्वमहिमाधोर्न सर्वा महिम्न भवंति यएतदुपयंतीति शाक्त्या
न॥ अत्र विशेषमाह॥ तरसमयपुरोडाशाः सर्वत्र विशेषात्॥ अत्र शाक्त्यानामयने स
र्वत्र दीक्षणीयापायणीयापशुपुरोडाशवनीयादयः पुरोडाशास्तरसमया मांसमया भवंति॥ सर्वत्र ४२
कुतः॥ अविशेषात्॥ अविशेषेणाम्नानात्। तथा हि। संस्थितेसंस्थितेहनि ग्रोह पतिर्भगाय

याति सत्र त्रयाण्मगणान्हंति तेषां सूत्तरस्य: सवनीयाः पुरोडाशा भवंतीति ॥ एवं प्राप्ते सूत्रं ॥
सवनीयावत्सुप्लुतेः व्वासद्दृश्पूर्वपक्षनिरासार्थः सवनीयाएतन्न रसमयामी समया भवंति ॥ न
सर्वत्राकृतः वत्सुप्लुतेः पुरोडाशा इति वृत्तावधि ॰ सिद्धानाम्भवरागान् ॥ मानव सत्रे ॥ इत्यान
मयने षड्विंशत् संवत्सरं तेरेवाहोभिरेकेकेन नव संवत्सरान्यंतिल रसमया पुरोडाशाः सु
त्यासु मत्तग पक्षिरागा प्रशस्तानां सुष्काराणां मासानां न विच्छा पुरोडाशान् कुर्वंतिप थाहन्यामहि
कामाउपेपुरिति । ॥ षड्विंशत्संवत्सरं तत्र तरमाः सवनीयः पुरोडाशाः शुष्क सामग
मासस्येति ॥ अत्र मासस्य पेषणकालेधान्यमसोत्पत्त्रमंत्रे तरसमधिहि धिनुहि देवानिसे
वमहः कर्तव्यः ननु मगोसीनिः छंदोगस्य त्रवाना नुतरस्य पुरोडाशमन्तमं एधादिति अन्यानि
अगरोनमासस्य पुरोडाशनिधाने सामर्थ्यमुक्तं ॥ अत्र सवनिपशावेन पुरोडाशादीनि पयस्या
तानि पंचापि हवींष्युच्यंते ॥ छत्रिन्यापेनुपुरोडाशा पुरोडाशमुद्दायेपुरोडाशाद्यः अथ सवनीयैः
पुरोडाशैः प्रचरंतीति तेन नवमासेन च्छंदोगोक्तान्तमिश्रितेनापिधानादीनि निष्पादयितुं शक्यं
ते अतः पुरोडाशादि पंचहविषां कार्ययामलक्षणां न रसेन साधनीयमित्यर्थः ॥ अतः पंचानामपि
हविषां स्थाने मासमेव भवतीति न्यायप्रधायो ॥ शत संवत्सरः ॥ साध्यानां साध्यानामसत्रं त ॰
त संवत्सरसंमितं भवति । तथा वक्ष्यामि ॥ पंचविंशति स्त्रिवृतः संवत्सराः पंचविंशतिः पंचदशाः पं

चविंशतिः सप्तदशाः पंचविंशतिकविंशाः साध्यानां सततसंवत्सरमिति। तथाचमाधे॥ साध्या
नामयनं शतसंवत्सरं तैरेवाहोभिरेकैकेन पंचविंशत्यातिपंचविंसति संवत्सरोन्यंति स्वर्गकामा
उपेयुरिति॥ सहस्रसंवत्सविश्वसृजां। विश्वसृजामयनं नामसत्रं सहस्रसंवत्सरं सहस्रसुत्यं
भवति॥ तथावताये॥ पंचपंचाशतीः संवत्सरः पंचपंचाशतः पंचदशाः पंचपंचाशतः स
प्तदशाः पंचपंचाशतस्त्रिवृद्विंशो विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरमिति सर्वामद्धिमध्यर्वेतिय एतदुप
यंतीति श्रवणात्। अत्र संवत्सरशब्दोऽसंभवाद्दिनपराहर्लक्षक इति प्रागुक्तं। अन्हांवासंम
त्वादित्यत्रातेन सहस्रसुत्यमेतत्सत्रं भवति। इतिचत्वारिमहासत्राण्युक्तानि। एषुचयानिचि
द्वस्तोमकान्यहानि तान्यग्निष्टोमसंस्थानि। अन्यानितु पंचदश सप्तदशैकविंशानुक्थसंस्थानी
तिष्ठंतोगास्तत्रेउक्तं। अथ यत्रीणि सारस्वतसत्राणि क्रमेणाह॥ यान्सप्राणि सारस्वतानि। अ
यसारस्वतीनि सरस्वतीसंबंधीनि सारस्वतानीतिसंज्ञकानि वापारुत्राणि। ब्याख्यायंतर
तिशेषः यात्वायात्वा क्रियंत इति यात्सत्राणि यानिच। तानिसत्राणिच यात्सरणीनिवा॥
इयमपि संज्ञैव। अत्रविशेषमाह॥ सदोहविर्द्धानाग्नीध्राणिचक्रीवंति। एषुसारस्वतसत्रे
षु सदोहविर्द्धानाग्नीध्राणि चक्रीवंति मंत्रवद्विवक्रसुक्तानि भवंतीत्यर्थः। एतच्च एती ४३
सालाया अप्युपलक्षणं सापि चक्रवती भवती अन्यथा प्रवेशांतरगमनं न संभवति। यथा

मंजुषसकटादिवत्पुरुषादिभिः प्रेरितान्येव देसंनरं प्रति वलंयंति यथाकाशे रणेत्यर्थः॥ चक्री
वसदृश्यक्षीवद्गुविहीनं चक्रीवद्गन्धिद्युम्नि नितान्ते॥ अत्र सूत्र चक्रीवता वनथापिपल्ली
गालास्याच्छामित्रं चेति॥ उलूखलं प्रपः प्रकृष्यः॥ उलूखलस्येव बुध्नं यस्यासावुलूखलबुध
विपुलबुध्नः स्थिरासन इत्यर्थः तथा प्रकृष्यः देसान्तरस्य यने प्रकर्षणीयः॥ भूमिसकलस्य एवं परीणा
योनत्वाद्यनेय इत्यर्थः॥ तथा वच्छं होगम सूत्रं॥ उलूखलबुध्नो यूप इति पृथुबुध्नः स्यात्॥ प्रकृष्य
इति तं पूर्व कर्षं सुवेवानुघष्ठं तद्इति॥ उपोवरवेत्यनुरवात स्त्रिष्ठित्यसुभिः पुनः परिवेष्ठित इत्यर्थः
उलूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्य उपोपुरवेनिताभ्रेष्मवरणान्॥ वत्सतरी सतनमषमा धिकंगर्भिणीनां
मुत्सर्जंति सहस्रपुरणाय॥ सत्रारम्भकाल एव एकेन सषभेणाधिकं गर्भिणीनां वत्सतरीणां शतेन
सहस्रपुरणाय पायोत्सर्जंति॥ शतेनो गोत षषभमप्यजं तीनितान्ते॥ अत्र सूत्रं शतेनगो ष्ठ षभमपजं
तीति वत्सतराणांते गर्भिणीषु॥ वत्सभावाद्विनिर्गतो वत्सतरः॥ अस्यं तासावत्सत्वं वहुला सा गोत्वं
वत्सोक्षाश्च राषभे भ्यश्च तनुत्व इति ष्टरसधित्वान्डेष॥ तेन प्रथमगर्भिणामिति सिद्धं॥ तामक्र
गव्यमभयं स्यात् तत्र रक्षेपुः॥ गोभ्यो हितागव्यत एणो देकं यत्रदेशे भयं स्यान्व्याघ्रादिभ्यः तत्रद्विः
गोपालक्षेपेपुः॥ पुंगवैस्ताससामान्तरीनषष्ठ्याः एवं इमानात्स्त्रि प्रसहस्रसंपद्यंते॥ उपाक्रियेषु
परवस्थानेषु नखनंति॥ उपरवस्थाने पूरेतिनखनंतिनोपरवात्खनतीतिनांष्ठे॥ अत्र सूत्रं॥

दे॰ श्रौ॰ नोपरवात्स्वनंतीत्यधिकरणफलरूपोरथस्तादुपरवानाममध्यात्तेषां प्रतिषेध आलिखेयुरेवेनान्न
४४ खनेयुः आलेखनमात्रमेवोपरवाणां कुर्युरित्यर्थः ॥ शुक्लपक्षसप्तम्यां दीक्षा सरस्वती विनाशने
चैत्रस्य शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ सरस्वतीविनशने सरस्वतीसमुद्रसंगमे प्रभासे सारस्वतसत्रा
र्थं दीक्षा भवति । तथा [illegible] सारस्वत्या अथपदीक्षोस्तेषां च औवंत्याग्नीध्रु सहोहविर्द्धाना
न्याश्च छेहविर्द्धानाग्नीध्रीये अनिखेयोलूखलबुध्ना प्रयोनोपरवात्खनंति । इति । सरस्वत्या वि
नशने दीक्षंत इति ताधे । अत्रं तु दृषद्वतीतीरे सरस्वत्या विनशस्य दीक्षेरन् । सारस्वतायन व्यापन्न
स्येति गौतमः ॥ अमावास्यायामभिरात्रेः स्यादि वं स्वस्थानमामावास्यं प्रयुज्यते । सप्तम्या वा दी
क्षितामावास्यायापनीये ह्न्याति रात्रेः स्यादिति धानंजय्यः ॥ समाधये उत्तराभ्यां सुताभ्यां समाधय
सान्यासिद्धार्थां यजनीयो रहोगो आपुषी इति वक्ष्यति अत स्तो यजनीयेहन्येकि यतेत घघति
रात्रोपितत्रक्रियेत तदा ताभ्यां समसमाधिः सान्यत्क्रिअत अतो यजनीये हनि प्रातिपघति रात्र
स्यादिति । स्वस्थानं चैवामावास्यं प्रयुज्यते । पूर्वपक्षो ह्यामावास्यायास्थानमिति । यत्र सरस्वत्यं
तर्भवति तद्विनशनमित्युच्यत इत्यग्निस्वामिनः सरस्वती नाम नदी प्रत्यक्स्रोता प्रवहति तस्याः
प्रागप्रभागो सर्वलोकप्रत्यो मध्यमस्तु भागो भूम्यामंतर्निमग्नः प्रवहति नासौ केन विद् ४४
यते तद्विनशनमित्युच्यत इति माधवाचार्याः ॥ आत्रास्वलायन ॥ अथ सारस्वत्याः पक्षि

मउदक्तांते दीक्षेरन्निति तत्रैव दीक्षोपसदः कृत्वा प्रायणीयं च सरस्वती दृषद्वतीरेणेनतीरेण शम्याप्रासे

शम्याप्रासे अहरहर्यजमाना अनुव्रजेयुः संहार्य उलूखलबुध्नयूपश्च क्रीवंति सदो हविर्धानान्याग्नीध्रं पत्नीशा

लं च दक्षिणापुरस्तादाहवनीयस्यावस्थाय यस्मात् शम्यां प्रहरेत् सा यत्र निपतेत् तत्र गार्हपत्यस्यायतनं

ततो द्विविहारं विषममेव निपतेत् उदग्र समेवि द्वरे पुरस्ताद्वा हरणं पुरो दासं निर्वपेयुरिति अत्र

दीक्षोपसद्विषयतमाह॥ द्वादशाहवद्दीक्षोपसदः॥ अत्र दीक्षोपसदो द्वादशाहवद्भवंति। तत्र

युक्तं दीक्षा द्वादशोपसदश्चेति। अत्रापि तथैव भवतीत्यर्थः॥ तेषां द्वादशाहे दीक्षा द्वादशोपस

द इति तां घे॥ अग्नीषोमीयकाचंतिरात्रे॥ अत्र प्रायणीयो दयनीयाव षोडशिकौ भवतः॥ तत्रैव प्रा

यणीयोतिरात्रः। तत्रैव सरस्वती विन एव प्रायणीयातिरात्रो भवति॥ सान्नाय्यं वा अतिरात्रे स

मापेवकार सान्नाय्यमपि तत्रैव सरस्वती विनशन एव भवति॥ यदहरतिरात्रो भवति तेन तदहर्वत्सानपा

कुर्वंति सं स्थिते तिरात्रे सान्नाय्येन यजेरन्॥ अत एव पूर्वेद्युः सायंदोहानंतरं प्रातर्दोहार्थं वत्सापाकर

णं॥ अत्रैकेन वलेन दधि दुग्ध रूपेण सान्नाय्येन यजेनैव पाणोव वनानन्न पुरोडासेनाश्वः प्रभृति सपु

रोडासायथोक्ता पूर्णमहं दसेष्टिः पर्वाननु पूर्णमासाविष्टिः कृत्वा नात्र मानवे विशेषः स

रस्वत्या अथ यथ दीक्षं तेन व क्रीवंनि दीक्षितस्य सालाग्नीध्रीयसदो हविर्धानानि च वेदिमाल्ये

सं मिमीपुर्न वेदिं मिमीते नोत्तरवेदिं सुलुखलबुध्नो यूपः प्रकृत्या पाणो भिषु रावतिनोपरवास्त्वनत

दे॰ अ॰ त्रिरात्रे सवनीयस्य वपाहुत्यै सपसान्नाय्यायवत्सा आप्येनयजंते सान्नाय्यांय यत्सानपाकरोत्य
४५ ग्निष्टोमसंस्थाप्येध्यावहिषी संतन्द्यतिषोऽडशिनं संस्थाप्यसायंऽहयत्यतिरात्रं संस्थाप्यसा
त्राप्येन यजंते सान्नाय्यं संस्थाप्याग्नेराहवनीयमवस्थापाध्वर्युः सम्या प्रास्यतीत्यादि॥ तस्मि
न संस्थिते ध्वर्युराहवनीयसमीपे स्थित्वाभ्यध्वर्युः शम्या प्रास्यति तेन गार्हपत्यस्थानं तस्मि
न सान्नाय्ये संस्थिते सान्नाय्येष्टोमसमाप्यायां अध्वर्युराहवनीयसमीपे पूर्वस्यां दिशि पूर्वाभिमु
खः स्थित्वा अभ्यध्वं अधाभिमुखं मार्गाभिमुखं सम्यां प्रास्यति वहलादूरे प्रक्षिपतीत्यर्थः॥ एवं
स्वसत्याप्रक्षिप्ता सा सम्या पत्रे दृसे पतति तद्गार्हपत्यस्थानं कार्यं॥ [illegible]॥ अमावास्याया
प्राप्यणीपोतिरात्रः पत्नीसंयाजांतं संस्थाप्य सालामुखीयाद्ध्वर्युः शम्या प्राचीं प्रास्यती सा यत्र
निपततितत्र गार्हपत्यस्ततः षड्विंशत प्राक् प्रचक्रमान्प्रक्रम्य तिनत्राहवनीयइत्यादि॥ यथो
क्तमाहवनीयस्य॥ आहवनीयस्योत्तरवेदिकस्य स्थानं यथोक्तं यथा प्रकृतावुक्तं तथा भवती
त्यर्थः सालाया पुरस्तात्रिषु प्रक्रमेष्वंतः पात्यः तस्य पुरस्तान्षड्विंशत्प्रक्रमे प्रवोषिवंत इति॥ सा
नाष्येनेष्ट्वाध्वर्युः सम्यापरास्यति सा यात्र निपततितत्र गार्हपत्यस्ततः षड्विंशतं प्रक्रमान्प्रक्रम्याथु
खीयानित्वमिष्टि संस्थाप्य प्रास्यतेत्युक्तं ब्राह्मणेनेति॥ ५॥ यथास्थितं यज्ञानगानि हरंति। यज्ञांगा ४५
नि सालात्सद्दोहविर्धानाग्नीध्रीयादीनि सर्वाणि यथास्थितं हरंति पत्रास्थितानि यावन्मात्रे अंत

45

रालेपादसमवस्थितानि तथा विधामेव प्रेरणया वेदिं प्रतिहरति ॥ अत्र सूत्रं ॥ तिर्यग्यथाद्दसंवर्तेरे
त्समस्त्रो भूमिभागः स्यात् ॥ अनुपूर्वविसमो पुरोदेशोपरिसमः स्यात्तत्र हासदत्र्यादि किंच यथा स्वस्था
नमेव नयेयुर्विनमश्चेत्स्वदेशस्स्ते हानी सक्तटाक्षन योग्येन प्रदेसेन पश्चात्तः पश्चात्तो नयेयुरित्यर्थ
पादेसुनंदायपभौमानाय थाद्देसं निवर्पंति । तोमानानाम्ममिमयानाय ज्ञागानामुत्तरवेदिमधिस्था
पवमहावेदिष्वराहीनापास्न्यास्त्रांतारेणा दायहृत्वा देवयजनान्तरवेदिमध्येयथोद्देसयथास्व
स्थानेतु स्थीमिव निर्पवेति । नह्यत्र मंत्रेणवेघाद्दकरणमस्ति ॥ यथोद्देशमित्युत्तरवेदिद्देशोनस्मा
स्मनधिस्मदेसेन त्यास्मनित्येवं ॥ अत्र सूत्रं वेदेः पास्नून्हरे पुरस्तयोत्तरवेदेर्धिस्थ्यभ्यस्यातान्निवि
द्ध्यपथ्यायन्ननिवपेयुः । नित्रिस्यो पविद्ध्य ॥ यजनीययोरहोर्गोश्चानुपुषी ॥ यजनीययोरह्नोः
प्रतिपदोद्रभयोर्यथाक्रमं । गाश्चानुपुषी भवतः । तावुभावुः स्थसस्थो । गोर्न स्थमः पौर्णमास्यां अमा
वास्यायमानुपुष्ठमहति ॥ पर्वान्तरेषु दर्शपूर्णमासौ पर्वयोरंतराले पुदर्शपूर्णमासौ भवतः तत्र शु
क्लपक्षे प्रत्यहं दर्शयागः कृष्णपक्षे प्रत्यहं पौर्णमासेन । अत्रान्वन्वाधानवर्जं पत्नीसंयाजांतं तं
त्रमितिमाधवाचार्या । नितमापूर्यमाणमामावास्येन यंतिनेन पौर्णमास्यां गोष्ठोमः स्तोमोभ
वत्युच्योद्दहत्सामासंस्थितेन गोष्ठोमो पौर्णमासेन निर्वपंते नमपक्षीयमाणापौर्णमासेनयं
तितेयाममावास्यायामापुष्टोमहोमोभवत्युच्छ्योद्दर्थं न तत्सामावमिच्चावरुणायोरयनमिति तं।

दे॰ अ॰ ४६ घेष्ववणान्॥ अत्र सूत्रं । तेषां पौर्णमास्यां गोष्ठोम स्तोमो भवति नियजनीये हनि स्यादित्याचार्याः
तेन मा पूर्णमानं तेन मपक्षीय माणमिति चकृत्स्नवत्पष्ठामिधानं पर्वणि त्वेव स्यान्नेषां पौर्ण
मास्यां तेषाममावास्यायामिति हि प्रत्यक्षे राद्धि दधानि क मार्गांतर्पमात्रं नु संख्या दर्श पूर्ण
मासः यो क्र तेन मा पूर्णमाणं तेन मक्षीयमाणमिति पथ्याभूपसो वा दः। इति॥ सम्पाप्रासे स
म्पाप्रासे वसंतो यजमानः स्वर्यंति दक्षिणेन तीरेण सम्पाप्रासे सम्पाप्रासे वसंते दर्श पूर्णमा
स्याभ्यां यजमना यागं कुर्वीत स्त्रस स्वेत्या दक्षिणेन तीरेणायं निर्गच्छंति। अत अवस्थानं तमे
वेह सांतरणं घातत्रवासः प्रातर्गच्छंते पुन सम्पाप्रासनादि। अत्र सूत्रं। संस्थिते गोष्ठोमे तद्दहर
पौर्णमासेन हविषैषां पुनि रात तत्र्व ले पुरित्यर्थः। अपजमानास्तत्रैव तारणं त्रिवसे
पुरिति गोनमः पर्वणि गोष्ठोमे नेष्ट्वा अपजमानाः पौर्णमासेन तस्मिन्नेव दृसे ताणं त्रिवसे
पुरित्यर्थः॥ उर्ध्वं जीरन्ने वेमि साडिम्सः स्वाभ्य ते नु पजे रन्॥ एतेनानुपूर्व्या व्याख्यातः। यजनीय हनीस्स
न्पर्व नि स्यादित्येवमादिना॥ तत्र अधाने जप्ये नामावास्यायां सायं होहयेन संस्थिते तिरन्ने प्रा
तर्होम अति विमेवं उर्ध्वं सान्नायाति द्धि हि तिसाडिस्याऽर्ध्वमवति द्धि दि नितस्मा दितर्यो वेगो
आयुषो यजनीये हनि पर्वणि वे स्पैतपो विधानयोरन्यतरा स्तुर्य इति रात्र स्त्व मावास्याया मेव ४६
स्यादिति॥ को ऽयपनेभोजनमुक्तमिष्टयपने मुदर्स पुर्णमास धर्मा स्राह विर्घोषस्य पनेषु याव

घेषु ॥ इति भोजनं ॥ अमावास्येन पूर्वपक्षमितरयोः पौर्णमासेने त्याहु योदर्शपूर्णमासधर्मा ॥
चेऽ प्रमाणोत्त्वेव पर्वसु स्युः ॥ इह सत्रे पर्वसु पर्वद्वे प्रमाणम् एव चाह एव मासाः स्युः नाचिसितः सा
वनाः ॥ दृषद्वत्याः अप्यये पानांश्च यम्परम् ॥ दृषद्वत्याप्यये ॥ दृषद्वत्याः संगमे यो नद्यो यस्याः स्यन्दयति ॥ स
वं दक्षिणे नतीरेण प्रतिहितेन शम्याप्रासे शम्याप्रासे वतां यद्वा सरस्वती दृषद्वत्योः संगम आ
यातित दृश्य यंकर्तव्यः ॥ दृषद्वत्या अप्यये नप्तीयं अपां नपाद्देवताकं चरुं जलान्तिकमाहेष
परिहारार्थं निरुप्याध्याति यंती निताये ॥ अन्ततः ॥ दृषद्वत्या अथपे योनप्रीयां मिष्ठोनिर्व
पेत्सदिसो द्वास्या दृप्यतुष्कायामि निधानं जप्य इति ॥ अग्नये कामे ये ष्टिः प्लक्षे प्रास्रवणे
चतुश्चत्वारिंशद्गान्वी नातिसरस्वत्याविनसा ॥ नात्प्रसः प्रास्रवणः तावदितः स्वर्गो लोक इती
ताध अश्व एके जाहोरात्रेण पार्वतं मधा मंगच्छति तावानेके आम्बीनः स्वसेका हगम इति व
ऊ ॥ सरस्वत्या उत्पत्तिस्थाने ॥ प्लक्षे प्रास्रवणे अच्छा करालेन पुरोडाशेन अग्नये कामायेष्टिर्भ
वति ॥ तस्या मल्पुरुषौ धेनुके स्युः तस्या अनन्तरं पे कामा यष्टि पमण्णा यामिष्टो अश्वपुरुषो
अश्वावडवा पुरुषी मानुषी ॥ धीस्त्री पं वते उमेधे नुके २ ॥ प्रत्यग्र प्रसृते सायन्ते दृश्युः दानं चान्य प्रा
सर्पकाणामध्ये कस्मै विद्हनवते ॥ छंदोग स्त्रान ॥ कर्मकारिणाय जमानत्वान ॥ यदा प्लक्षं
प्रास्रवणमागच्छन्त्यथोत्थानं प्लक्षं प्रास्रवणं प्राप्याग्नये कामायेष्टिनिर्वपंते तस्यामश्वा च

दे॰ अ॰ पुरुषोवधेनुकेऽह्वेनितनाग्रेग्भवणान्न॥ अत्र सूत्रं॥ पहृष्टपूर्ष्वं प्राक्स्नवणमागच्छंत्पयोग्धान
४० मितिनथास्येपुर्यपूनं पूर्वपक्ष्यागच्छेपुरितिगोतमोयदेनान्तिकेयीड्गानमागच्छेदिति
धानंजप्यः॥ प्रायणीयमेवातिरात्रमुपेत्यातिष्ठेयुः चातुर्णां प्राशुक्तानामुत्थानानामधेय
ऽत्थानमेनात्सन्निरागाग्रगच्छेन्नप्रायणीयमेवातिरात्रिज्योतिष्टोमकृत्वोतिष्ठेयुः॥ आद्यं
47 तसमर्थानैवगवाहेनकुर्युरिति॥ प्रच्छंप्राक्स्नवणमागम्यपुरस्तादितिरात्रस्याग्नयेकामा
येष्टिःस्यादितिराण्डिल्यउपरिष्टादितिधानंजप्यः॥ तस्यामध्यावमुरुषोचयज्ञोपकरणे
सेषाम्बाभिरूपापान्यस्मैदद्युःस्वामिनेहिसर्वेसत्रेषुतेषांप्रतिग्रहणंनविद्यतेइति॥ अ
भिरूपायविद्याहितगुणयुक्तायपरस्पर्थः॥ अवभिर्थवेकेयज्ञोपकरणमुद्दयणीयातो॥ अ
वभृथान्तेनमुद्दयनीयासंज्ञिकेष्टिर्भवतितस्याअन्तेअवभृथयज्ञोपकरणंयथक्षा
न्यमुवर्गाद्व्याहिकंतदपिअन्यस्मैदणावनेद्धानीत्येकेआहुः॥ तदुक्तंछन्दोगसूत्रे॥ यज्ञो
पकरणेसेषाम्बासिरूपायन्यस्मैदद्युरिति अवभृथमध्यवर्यंतियमुनाप्राप्यवर्वंप्रति
कारयवबोऽसविसेषः॥ तन्मध्येयमुनावर्तते॥ ताकरयवर्ष्ददेसमध्यस्थायमुनाप्राप्य ४७
गत्वावभृथमभ्यवयंतिकुर्वंती॥ कारपवत्वंप्रतियमुनामवभृथमभ्यवयंतिनितानो॥ सूत्रेतु॥
२ क्रोमध्योवाह्मणोनेति॥ पुरस्ताद्यावभृथाग्नयेकामायउदयनीयतिरात्राप्रागियमिष्टि

सूक्ते प्राप्तत्वपर्णोपूर्वमभिहिता। इदानीं तस्या एव षड्भैकस्मिंकालत्वमुच्यते॥ अथवात्र
वमप्या पुरस्तादिति एवमाते ऽग्नयेकामायेष्टिर्भवति अतिरात्रे इष्टो॥ तदुक्तं सूत्रे॥ पुरस्ता
दिति एवमसाग्नयेकामायेष्टिस्या इति एवमाते साण्डिल्ये॥ उपरिष्टादितिधानंजय्य इति॥
उदयनीयमतीए अत्रसंस्थाप्याग्नये कामायाष्टाकपालेनिर्वपेत स्यामध्यावपुरुषी
वयेनुभे इत्वाकाएपचवंप्रति यमुनामवभयम्यवपुरीति॥ मानवसूत्रे इष्ट इनेनकं
एपचवं प्रवभथ्याथगमननमुक्तं॥ उदवसानीयांतेवा॥ अथवोदवसानीयांते अग्नयेका
मायइष्टिर्भवति॥ यथार्थविप्रवयेषु॥ इहसत्रे समाप्ते॥ अतो यजमानयथार्थत्वत्व
कार्यार्थगच्छेयुः सत्रसंबधिनां कर्त्तृत्वस्याभावादिति॥ अयच्छसमनानिसारस्वतानि
सारस्वतसत्राणि अयच्छसमनानि यच्छसमनीयवर्जितानि भवंति यच्छसमनीयए
वनभवतीत्यर्थः॥ तदुक्तं छंदोगसूत्रे॥ अपरसमनीयमेतत्॥ सत्राणां हि सः॥ अतत्रा
पिप्राप्नोति अवभथ्या उहेत्यज्योतिष्टोमोग्निष्टोमः। यच्छशमनीयइति॥ अत्रप्रति
षेधइत्येषु सत्रेषु सत्राने नियमेनायं भवतीति प्रतीयते॥ वहवसूत्र ॥ उवाय चाग्नि
ष्टोमः सहस्रदक्षिणः यच्छसमनीय सामान्यारोहे के यच्छसमनीयद्वादसाह प्रभृति
त्वाचत्वारिंसद्धात्रे दक्षिणतागतिएसत्राणि तेषु नित्यः यच्छसमनीयः॥ अत्र

दे॰ श्र॰ षुसर्वेषुसत्रेष्वनित्यः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ स काममेव पञ्चदशाम्नीयेन यजेत काम्येन यजेत परि
४८ तु यजेतैतेन एवास्य सत्रिणः कृत्विजः सुरित्याररणयज्ञो ॥ न्रीएपे॰ सास्मु-त्थानान्मति एत्रैः सह
स्त्र पूरणगृहपतिर्मरणे सर्वज्यानिः पूर्वसत्रारंभकाले यद्यसतरीलागभिरणे नाशनभयेषु
रणाधिकं सहस्त्र पूरणार्थं मुत्सञ्चनमूतनत्रय दाता संतनस्त्रस्तनात्वप्र सर्वेः सहस्त्रस्य गवां स
हस्त्रस्य पूरणे भवति तथा पदागृहपतेर्मरणं भवति तथा सर्वज्यानिः सर्वी स्वांगवाहा निर्घृणा
भवति यतान्त्रिश्री रणेषु पादी शिनानां सांसुत्थानानि अर्द्ध समाप्त सत्रपरित्यागकारणानि।
नत्र एते षु सहस्त्र पूरणादिषु ः श्रुतिरापैर्वस्य मारोगोर्वादिभिरिद्दासास्मुत्थानं कुर्युः। प्रस
प्रत्नवरणा प्रागेव समापृतं कुर्युः तथा च तान्त्वेम्यते शनेगोष्ठ च भसन्नजेतिता पदासंसठंस
पर्यंते योन्त्थानं यदा सर्वज्यानिर्जीर्यते स्थानं यदा गृहपतिर्म्रियते योत्थानं पदा ब्रह्मसम्रा
स्त्रवणा मागच्छमत्योत्थानमिति नानैवाति एत्रानाह ॥ सहस्त्रपूरणे गोस्तदेव दत्वा ॥ गवां सह
स्त्रस्य पूरणे सति यदासा सुत्थानं क्रियते न दागोरतिएत्रो भवति तत्र गावि श्रुतिरात्रेतदेवगवां
सहस्त्रं दत्वता स्तुतिश्चेषु ॥ अश्वछंदोगसूत्रं ॥ तासु सहस्त्रं सपन्नासु शर्वपक्षे गामनि एत्रं कृ
त्वा दत्वे नाउत्तिष्ठेयुः ॥ यदा नं च प्राणुत्क्रम्या पादन्येभ्यस्त्वा ॥ आयुर्गृहपतिमरणे ॥ गृहपतिमर ४८
णे सति यदासास्मुत्थानं क्रियते तदा आयुः रतिएत्रः कर्तव्यः ॥ मते गृहपतावायुरिति छंदोग

सत्रे॥ सर्वस्वारं विश्वजित्॥ सर्वस्वानो प्रागुक्तानां सर्वसागवाहान्यासन्नायदा सास्वनुष्ठाने
क्रियते तदा विश्वजिदतिरात्रः इति छंदोगसूत्रे॥ सर्वस्वानि निमित्तभूतानां सामवगानामधिकारः
तासामेव सहस्रसंपत्त्यर्थमुत्सृष्टानां हानौ सामुष्ठाने धिकारो भवति नद्यांतरस्य हानौ॥ कु
तः प्रकरणाम्नातत्वात्॥ अस्मिन्हि प्रकरणे नाम्नातायतः॥ तथा च द्राह्यायणः॥ इति गो ष्टवभम
प्युत्सृजंति॥ यथा सहस्रं संपद्यते यो ष्ठाने सर्वेषु वो पहतेषु गृहपतौ वा मृत इति तेषु गो ह्येषु पशु
ष्वपहतेषु मृते पितृमर्थः॥ तथा च मानवे॥ दीक्षितेष्वमाणः इति गो वृषभमुत्सृजंति तापत्र सहस्रं सं
पद्यंते तदनुष्ठानं सर्वस्वपहतानामनुष्ठाने ब्राह्मण्यं प्राप्नुवतोऽपि ध्यायो ष्ठाने सहस्रं संपन्नो गौ हृदयनी
यो तिरात्रः सर्वासु पहतासु विश्वजित गृहपतौ प्रेत आयुरिति॥ प्रादुर्भावानंतरं तपो गायदा हति
ष्ठ पुरुषपरपक्षे पेनयो स पदे सर्वस्वानि ष्ठ गृहपतिमरणयो प्रादुर्भावानाद्युत्पत्ति समकाल
मेवेति ष्ठेषु न पूर्वपक्षमाडिये एनं अपरपक्षे पुनि ष्ठेषु पूर्वपक्षमुक्तं सुसहस्रं संपन्नासु पूर्वप
क्षे गामतिरात्रा हत्वेति॥ अनयोर्निमित्तयोरन्यतरस्य वा नानुपूर्वपक्षानाद्युवतेऽपि ति ष्ठामा
वा सर्वेष्वं॥ अथवा सर्वस्वागवादीनां स्थानेऽपि ति ष्ठामानि षामानितिरात्र एवो दयनीयो भवति
नगवादयः॥ तदुक्तं छंदोगसूत्रे॥ यदेतां किंचिदनुष्ठानमागच्छेदिति निधानं जप्यः॥ प्रायणीयमेवा
तिरात्रमुपेत्यापि ष्ठेमुरिति॥ चतुर्णामनुष्ठानानामभ्युदयष्ठानां एतान्सत्त्रिणा आगच्छन्नेत दप्राय

दे॰ आ॰ णीयमेवातिरात्रमुपेत्यो त्रिंशे पुरीति। चतुर्णामुत्थानानां मध्ये षडुत्थाने एतान्त्सत्त्रिणः आ।
४९ छेत्स्नतदाप्रायणीयमवतिरात्रं कृत्वोत्तिष्ठेयुः आद्यंत सामर्थ्येन वावादीनतुर्युरिति धानंज
प्यस्राह॥ नावभृथः सारस्वतानामुत्थाने सति सारस्वतामवभृथं न कुर्युः॥ न सह ऋवनरस्वत्या
मवभृथमभ्यवेयुर्हविर्धानं नमुताद्युषा भवतीति छंदोगसूत्रं॥ तथा च मानवे॥ यद्यवाव
शाक्षात्प्रस्रवणादुत्तिष्ठेरं स्थूलाम स्योत्तरतोऽवदेवभृथमभ्यवेयुरिति॥ स एन दवभृथमभ्य
वैयएषउनरेणास्थूलामेहृदहिति तावे। यदि सरस्वत्यामवभृथकरणा प्रतिषेध स्तद्कुत्रावभृथ
मभ्यवेयुरित्यपेक्षायामाह॥ परिपार्श्वेषु ह्रदेषु॥ सरस्वत्याः पार्श्वस्य समीपवर्त्तीनि ह्रदाणि
परिपार्श्वं॥ सामीप्ये अव्ययीभावः। ततो पासस्य मोर्वे हृत मिति विबुत्स्य हरणात्सप्तम्या अ
मादेशाभावः। नाव्ययीभावादिति लुक्प्रतिषेधः॥ तेषु परिपार्श्वेषु ह्रदेषु सरस्वती पार्श्वसमि
पवर्तिषु नदीतडागादिषु स्थिते ह्रदेष्ववभृथमभ्यवेयुरित्यर्थः॥ असन्नर्द्युत्पतनः। परिपरिपार्श्वं
उत्का निन भवंति। नदा आसन्नेषु ह्रदेषु नतः सरस्वता एव वो स्तमुद्धत्य स्त महति पात्रे जलाहरो
कृत्वा तत्रावभृथमभ्यवेयुः। सा एतीस्मीप एव॥ तथा च छंदोगसूत्रं। अविद्यमाने सरस्वत्या ए
वोदकं पार्श्वंतस्त्विति। सस्यास्त्व समीपेन ह्रद इत्यर्थः। एवमेकं सारस्वतं सत्रमुक्तं॥ अथ द्वितीय ४९
माह॥ द्वितीये दृतिवातवतोरयनस्पाहनी चिन्ह्यं व दृशस्तोमे पार्वतरे सुधात्पास द्वितीये सार

49

स्वतसत्रे पार्वान्तरेषु पर्वणोः पौर्णमास्यमावास्ययोरन्तरालेषु सम्प्राप्तासे दर्शसम्प्राप्त पूर्णमास
योस्थाने इति वाजवतोरयनस्य संबंधिनी त्रिवृत्पंचदशस्तोमे अहनी अभ्यासे भवतः एकस्मिन्
दिने त्रिवृत् द्वितीये पंचदशः। पुनस्तृतीये त्रिवृन् चतुर्थे पंचदशः। पंचमे त्रिवृत् षष्ठे पंचदश इत्येवं
पर्वपर्यन्तमभ्यासेन त्रिवृत्पंचदशौ सोमौ भवतः। त्रिवृदग्निष्टोमसंस्थः। पंचदश उक्थसंस्थः इति ता
ण्ड्यके छन्दोगसूत्रे॥ सर्वत्र त्वेवं त्रिवृत्पंचदशाभ्यामभ्यासं स्याज्जामिमिति। षडहानि तिथिक्षयवृद्धिवशादेक
स्मिन्पक्षे समप्रयोगेन सिध्यन्ति तत्कथमित्यत आह॥ तयोश्चेदसमाप्तयोरागच्छेदुपजनीयका
लस्तमुपेत्य सेयमनुसमापयेयुः। त्रिवृत्पंचदशस्तोमे अहनी पर्वान्तराले यद्यभ्यासं भवतस्तदुक्तं॥
एवंभ्यासेन क्रियमाणयोस्तयोस्त्रिवृत्पंचदशयोरसमाप्तयोश्चेत्पर्वतिथिः प्राद्दक्षपवसात्तदुप
जनीयकाल आगच्छेत् त्रिवृति कृते पंचदशे अकृते इत्यर्थः॥ तदानीमुपजनीयकालीनं गो आयुषी उपे
त्य कृत्वा द्वे अपि समाप्य शेषं अनुसमापयेयुः ततः आरभ्याग्निमं पक्षमुपक्रमेयुः। अतिरात्र त्रिवृत्पं
चदशमित्यनयोरयनं गो आयुषी दशकुशी अतिरात्र इति तान्स्वकृतत्वात्॥ अत्र सूत्रं॥ एतेनैवो
न्नेर्द्वे व्याख्याते॥ तत्राग्नये कामायेष्टिरयोनप्त्रीयाल्पवहोमौ स्यातां॥ अग्नये कामाय स्वाहा अपा
नप्त्रे स्वाहेत्येवं॥ इष्टिरेवाग्नये कामायोपीष्टा हवे इति एतत्रस्पातिशाण्डिल्य। अयमभिप्रायः। अन
योः स्वाःस्वतयोः पूर्ववदृद्वयायनाभावादिति मति एत्रान्त्रागेवेष्टिविधानान्सोमयागान्नापत्र

है॰ श्रः धानमिष्टिभ्यामाभ्यामितिसत्त्ववद्धोमविधिः॥ अतिरात्रावृद्ध्यादिसूमतेः॥ विश्वविन्नेव्या पुनः सुसा
५० भावदिति। पर्वणोः॥ कुक्षी॥ पूर्वस्मिन् द्वितीये गोआयुषी॥ ऊके स्तो॥ तृतीये अभिजिद्विश्वजितौ
विषुवकुक्षीसंज्ञौ॥ तौ पर्वणोरमावास्यापौर्णमास्योर्भवतः पूर्वस्याग्निष्टोमौ त्रिवृतौ रथंतर
वार्हते पूर्वपक्षे उक्थ्ये पंचदशो स्योतरवार्हते अपरपक्षे इति गौतमः उक्थ्यौ द्वितीयोन्तौ यद्यपि
50 धौ पूर्वस्य द्वितीयस्य सारस्वतस्य पूर्वपक्षे दर्शपूर्णमासयोरथ्यातरवार्हते अपरपक्षे इति गौतम
उक्थ्यौ अग्निष्टोमौ संस्थे अहनी रथंतरवार्हते भवतः॥ अपरपक्षे कृत्स्नपक्षे पंचदशस्तोमके
उक्थसंस्थे रथंतरवार्हते अग्नी भवतः॥ रथंतरं प्रथममहः वार्हतं द्वितीयमिति व्यत्यासमज्ञा
त्वार्थ इति गौतम आह॥ तेन पक्षयोः प्रयोगः॥ सर्वत्र त्वेव त्रिवृत्पंचदशौ व्यत्यासं स्यातां सर्वत्र
त्वेव पूर्वपक्षे परपक्षे च त्रिवृत्पंचदशौ रथंतरवृहत्साम्नौ स्यातां॥ द्वयोरपि पक्षयोस्त्रिवृत्पंचदशयोरुभ
योरपि व्यत्यासं प्रयोग इत्यर्थः॥ तयोर्यस्मिन्ननुपेते वा गच्छेत् तेनोत्तरं पक्षमुपक्रमेत॥ तयोस्त्रि
वृत्पंचदशयोर्मध्ये यस्मिन्ननुपेते अकृते पर्व आगच्छेत् वा स्मात्तमेव तेनोत्तरपक्षमारभेत उक्थे
हि चंद्रप्रमाणस्त्वावपर्वसु स्युरिति॥ एतेनोक्थमुत्तरस्य कुक्षेः॥ उत्तरस्य तृतीयस्य सारस्व
तस्य त्रिककुके स्युरेतेन उक्थविधानान्तेषु त्रिककुकेषु पर्वणि क्रियमाणेषु यस्मिन्ननुपेते पर्वा ५०
गच्छेत्तेनोत्तरपक्षमुपक्रमेतेत्यर्थः पर्वणि ते त्रिवृत्पंचदशौ यानुष्ठानपक्षान्तरमाह॥ स्युक्त

पक्षस्य त्रिवृदग्निष्टोम इत्येके पंचदशाउक्थ्य इत्यन्ये ॥ एके एवमाहुः ॥ चेद्यदि स्थूलः पक्षस्तदा सकले
पितस्मिन्त्रिवृदग्निष्टोमः केवलः कार्यः कृत्स्ने कृत्स्नपक्षे सकलेपि पंचदशाउक्थ्यः केवलः कार्यः ॥ उ
चोगसत्रे प्रथममयनमेव पक्षाउक्तः पूर्वस्याग्निष्टोमो त्रिवृदिति एवं अर्थं नार्वाहन्ते पूर्वपक्षे पंचदशे एवं त
स्वार्हन्ते अपरपक्षे इति गौतमस्तेन पक्षयोः संचारयेदिति । अस्यार्थः प्रागेवोक्तः ॥ अत्र ...ः
द्वितीयस्य सारस्वतस्य षोडशिमंतावतिरात्रौ इति वा तत्वतो यनेन नक्षत्रवृत्त्रिवृत्पंचदशे अग्निष्टोम
स्त्रिवृदुक्थ्यं पंचदशं एवं तं त्रिवृद्धिंद्वा हतं पंचदस मेकाहिके गो आयुषी इति ॥ अथ तृतीये सा
रस्वते माह ॥ तृतीये यजनीययोरहोरभिजिद्विश्वजितौ ॥ यदीन्तरेषु त्रिकद्रुकाः ॥ तृतीये सारस्वते
यजनीययोर्गो आयुषोः स्थाने अभिजिद्विश्वजितौ भवतः ॥ पर्वान्तरेषु पर्वणोः पौर्णमास्यमाव
स्ययोरंतरालेषु दाक्षायणप्रासे दर्शपूर्णमासयोः स्थाने त्रिकद्रुकाः ज्योतिर्गौरायुरित्येते उभयोः पक्षयो
र्भवति । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरुत्तमहो विश्वजिदभिजित्वा विद्रुकुक्षी अतिरात्र इति तानुक्रमत
त्वात्पौर्णमास्यामभिजित् ॥ अमावस्यायां विश्वजित् ॥ पूर्वं द्रनुसमापनं ॥ अत्रापि तिथिवृद्धिक्ष
यवशात्त्रिद्रुके स्वस्वमायेषु यजनीयकाल आगच्छेत्तदा पूर्वं द्रनुसमापनं कर्तव्यं । त्रिकद्रुकसेषे एवं
तद्धपक्षे उपक्रमः प्रारंभः कार्य इत्यर्थः यजनीयकाले यजनीयकालीनमभिजितं विश्वजितं वा कृत्वा
त्रिकद्रुकसेषं द्वितीय एकं वा कुर्यात् ॥ तद्दक्षं पंचहोमसत्रे ॥ एतेनोत्तमु तरस्य त्रिकद्रुकेषु इति । एवं

दे॰ स्व॰

५१ 

सारस्वतसत्राण्युक्तानि॥ अधुना दार्षद्वतं सत्रमाह॥ दार्षद्वतं॥ दार्षद्वतसंसत्रं अभिधीयत इति शेष
ततो निवर्तयतामाह॥ ऋत्विगाचार्ययोरन्यतरस्य गार्हस्थे न संवत्सरे॥ अस्मिन् दार्षद्वते सत्रे ऋत्वि
गाचार्ययोर्मध्ये अन्यतरस्य एकस्य ऋत्विजो वा आचार्यस्य वा गाः संवत्सरं रक्षेत। अरण्ये तृणा
घासपितुपालयेन॥ अपरं व्याख्यानं नैतंधवेग्निमिधीत॥ अपरं द्वितीयं संवत्सरं व्यरणौ विगतोद
केउदकवर्जिते नैतंधवे सारस्वतावर्तमाने हृदे अग्निं लौकिकं काष्ठादिभिरिधिष्वीप्र कुर्वीत॥
संवत्सरं ब्राह्मणस्य गार्हस्थे संवत्सरं व्यरणौ नैतंधवेग्निमिधीयतेति तात्पर्य॥ अत्र छंदोगसत्रेष्वा
रोहसंद्वन्तुण्यणयोः साधारणान्नियमानाह॥ दार्षद्वतेत्तोर्योर्व्रतानि नित्येद्दिवाण्यावासी
नहविरुच्छिष्टभोजी स्याद्धः संवेश मासाशीन त्विपसुपेयाघथा प्रक्रान्त्या हिताग्निह्यतिवर्त
येद्दिति॥ आहिताग्नेर्यो प्रक्रान्तानि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनामनुष्ठानं कुर्यात्॥ एवं
सामान्यनियमोपेतः संवत्सरं ब्राह्मणस्य कृताधनसंपन्नस्य ऋत्विजश्चाचार्यस्य वा प्राय
श्चितार्थं गार्हस्थे तदार्षद्वते संवत्सरं ब्राह्मणस्य गार्हस्थे ऋत्विज आचार्यस्य वेति इत्यापरः॥
तद्दनेनरासकपरसंवत्सरं सारस्वतास्तौ नैतंधवानामार्गः पुराणाग्न्यामाः संजि॥ तथा चमत्रान्तरं
पेपघाडिमेपूर्वेषु अग्नी सञ्चकृपाः पश्चविभक्तापुराणानि। तेषु मध्ये व्यरणौ नैतंधवे एकाग्ने रोपासनस्य ५१
परिचर्यया संवत्सरमग्निमिधीपरिचरेत्॥ पूर्वमहिताग्निश्चेद्दग्निहोत्रेण परिचरेदिति माधवा

चार्यः ॥ अत्र छंदोगसूत्रं ॥ नैतं धवानामामर्गः सरस्वत्यातेषामेकाव्यरणीस्तस्मिन् संवत्सरमग्नि
मिधीतपैकाग्नेः परिचर्यां तयेति । अस्यभाष्ये नैतं धवानामामर्गः स्वरस्वतादृशः तेषां हृदानामध्ये
एको धर्मणः अर्णोः कुरुक्षेत्र नामविगतो हृदः । तस्मिन्नव्यर्णे संवत्सरमग्निमिधीतामिश्र्धीधीप्रो
केनन्यायेनयो एकाग्नेः परिचर्यां त्वाग्निहोत्रा । कुरुक्षेत्रे परिणाहि स्थलन्याधेयमवारंभणीयांतेभ
वति दर्शपूर्णमासान्तं वा । ततस्तृतीये संवत्सरे कुरुक्षेत्रे परणरीतसंज्ञके स्थले आधेयमभवति
तदुवारंभणीयान्तं दर्शपूर्णमासान्तं वा । एतेन दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वाग्नीन्व्रजाबादार्षद्धत
मार्भेत इति सिद्धं । संवत्सरे पर्णाणसूमीनाद्धीतेतिताधि ॥ अत्र धन्वायणः ॥ संवत्सरं हृद्ये परिण
न्नाम स्थलेो कुरुक्षेत्रे तस्मान्नग्नीनाधाय यथाकालमधादिरंभणीयये व्रजप्रसतेने निश्राडिलो
दर्शपूर्णमासाभ्यायजेते निधानं जप्य इति । अनतो भम्य्वद्वेशः स्थली कृव्यते । आहिता
ग्निश्चेद्वर्णाग्निहोत्रमेवजुहुयान् ॥ पूर्वमेवाहिताग्निश्चेत्तत्पूर्वमाग्न्याधानो भवेत् ॥ न
दव्यर्णे नतेषवग्निहोत्रमेवजुहुयान् ॥ तथा च छंदोगसूत्रं अग्निहोत्रमेवजुहुयात् सुराजाहा
हिताग्निः एककारणात्ततोन्यत्राग्येरूमग्नीधनं वार्पेन ॥ गोष्ठणं तु भवत्येव । पुरोडाशो
न एतेनै यजमानः पूर्ववा अग्नये च्छाकपालः पुरोडाशः प्रत्यहं भवति । तेन पुरोडाशेन पू
र्वेवद्यजमानो यागं कुर्वाणो दृढ दृत्पादहिरण्येन नीरेणगच्छेत् ॥ पूर्ववदिति सम्प्राप्तसस

दे॰ग्र॰
५२

म्याप्रासेवसन्यजमानश्च दृषद्वत्या दक्षिणेन तीरेणोत्येतावल्लोत्पते। अत्र छन्दोगसूत्रे विशे
षः। सरस्वतीदृषद्वत्योः संभेदं प्राप्याग्नयेनापाञ्चाककपालेन पशुमुपक्रमेत॥ तत्र शम्याप्रा
सनं यथा सारस्वतेषु॥ आहवनीयं मतेन प्राञ्चुरवोनित्यमिष्टिसंस्थासु प्रासेदिति॥ ननु
पञ्चमान्यकामतः ततः षष्ठिमेकैकेनाह्ना संस्थापयेत्। दृषद्वत्या दक्षिणेन तीरेणोपान
एत्य चेद् दृषद्वती तीरेण वमथ्यमम्यवेति यमुनं त्रिप्लक्षावहरणं प्रति यमुनाप्राप्य त्रिप्ल
क्षावहरणे दृशेया यमुनादृषद्वती तीरेण दृषद्वत्यानद्या दक्षिणेन तीरेण तस्या उभाति
स्थानमेत्य गत्य त्रिप्लक्षावहरणे देशं प्रति यमुनां प्राप्य त्रिप्लक्षावहरणे देसेया यमुनान
स्या अवभृथमभ्यवेति। त्रिप्लक्षान्प्रति यमुनामभ्यवैति तं देवमनुष्यप्रस्तिरोभवतीति तां
प्रत्रिप्लक्षान्तर्जनं पदं प्राप्य तत्रैव यमुनायामवभृथमभ्यवैति। तत्रैव हि देवहषद्वती मनु
ष्यप्रस्ती रोभवति। वहृद्ध्याविमती तत्रैवान्तर्हिता भवतीत्यर्थः॥ अत्र छन्दोगसूत्रे विसे
ष॥ तस्याः प्रभव्यमर्मं प्राप्येतापद्धं त्रिप्लक्षावहरणं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवेयान्॥ त
स्या दृषद्वत्याः प्रभवमुत्पत्तिस्थानमन्तमर्मं हृदं प्राप्य यस्मात् सोप्रभवतितं प्राप्य इत्यर्थ
यत्राङ्कुचततो दूरे यमुनास्यातत्रैत्रवेष्टु स्वयसामगायन्त्वभृथमभ्यवेदगायत्वाः स्वयामि ५२
तिप्रस्तोत्तुरभावाद् प्रेषितो वरत्यर्थः॥ प्रव्रजिष्यतोपनमिदमन्यइतिधानं जप्यसर्वमनुष्ये

भजस्तिरोभवातीति।न्यामंपुनरेयादितिवा।न्यामंपुनरगाच्छेदित्येवंविधइवास्यार्थोभवति
तदेवमनुष्येभ्यइतस्यास्वर्गलोकमाक्रमतेव्यावर्जितेप्रयान्भवतीतिवा॥अथवाअनेनकर्म
णास्वर्गलोकमाक्रमतेततोमनुष्येभ्यस्तिरोभवतिवतेईश्यतइति॥अथवायावर्जनेमनुष्ये
भ्योन्नासोमनुष्येस्तुल्यःकिंतुतेभ्यःश्रेयानतिशयेनश्रेष्ठोभवति॥किंपुनर्मनुष्येभ्यःश्रेय
ब्रह्ममाप्तिः।अनेनकर्मणाब्रह्मप्राप्नोतीत्यर्थः।उत्क्रान्तदर्शनइवयथासरजसइति।अथवा
उत्क्रान्तदर्शनात्तिरोभवतीत्युच्यते।यद्यात्ववभृथेस्युनिमर्जितद्यासावंतर्हितोभवतिनदृश्य
तइतियथासरजसंसइतिदृष्टान्तःयथासरजसेरोहतिमनुष्यलोकेद्दैवेनमंत्रदृश्यतीतिवाजपेये
ऽवभृथेसरजसं॥स्वयामेवसामगानं।अत्रदार्ष्टान्तावभृथेस्वयमेवसामगानंयजमानःकरोतिप्र
स्तोतुरभावा।अथवास्वयमेवअप्रेषितएवगायतीत्यर्थः॥अप्लवनमात्रंवा॥अथवाअवभृथे
ऽप्लवनमात्रंभवति।नावभृथेष्यादिकिंचित्।उदेत्येतयैवेष्ट्यायजेतपशुनावाएतद्देवतेनाग्नि
ष्टोमेनवा।उदेत्यावभृथादागत्यसत्रंसमाप्यएतयैवाग्नेय्याइष्ट्यायजेत।अथवातद्देवतेना
ग्निदेवतेनपशुनायजेत।अथवाग्निष्टोमेनयजेत॥६॥तुरायणंतुरायणमनावृत्तंसत्त्रमुच्यत
इतिशेषः।तस्यकालमाह।वैशाख्याःशुक्लस्यपंचम्यांचैत्र्यस्यवा॥यत्तुरायणंवैशाख्याःशु
क्लस्यवैशाखशुक्लपक्षस्यपंचम्याभवतिचैत्रशुक्लपक्षपंचम्यांवा॥तत्रकर्तव्यमाह॥प्रात

दे॰ अ॰ ५३

एकत्वंते ऽदीक्षितो दीक्षा हपारणपासजतेतस्मै कृष्णाजिनादीनि। प्रावरणहुन्त्वं जे दीक्षितस्य दी
क्षासंस्कारैः संस्कृत एव दीक्षा हपाणि कृष्णाजिनमेखलादंडकृष्णाविषाणादीनि। तस्मै आ
सजते। यथास्थानं संवध्नाति॥ अत्र षड्होतास्त्रं॥ संवत्सरमहरहस्तौरैरणायतेतथ स्मावैत्रीयम्
स्यपंचम्यामिति गौतमो बौद्धायनमोदनमसिके। शरमकृष्णाणिवापपित्वाहनं वसनं परिधा
यपरिसमुह्याग्नीन्परिस्तीर्य प्रणीताः प्रणीयमेखलामाबध्य दंडपाणिः कृत्वा पाश्चात्य हविष
स्योपविश्य स्वयं कृष्णाजिनं प्रतिषजेत तस्मै पश्चिमेनाहवनीयं दक्षिणातिक्रमेन तत्कुर्यान्न॥
हवींषि विनिर्वपत्याग्नयेमेंद्रवैश्वदेवं वरुण सवनकालेकेकं॥ हवींषि विनिर्वपति कथं॥ सवनका
लेषु प्रातर्मध्यंदिनायराह्णेषु एकैकं हविर्विनिर्वपति कानि पुरस्तानि हवींषीत्यपेक्षायामाह॥
आग्नेयं॥ अग्निदेवतमष्टाकपालं पुरोडाशं। ऐंद्रं एकादशकपालमैंद्रं पुरोडाशं वैश्वदेवं वरुं॥
आग्नेयं पूर्वाह्णे प्रातःसवनकाले ऐंद्रं मध्यंदिने माध्यंदिनसवनकाले वैश्वदेवं अपराह्णे तृतीय
सवनकाले। आग्नेयोष्टाकपाल ऐंद्र एकादशकपालो वैश्वदेवश्चरुः दीक्षितः कृष्णाजिनप्र
तिमुंचन्ति नितान्धेष्वत्रणान॥ अत्र षड्होतास्त्रं॥ तस्यानि स्वयं स्वयंपः पूर्वाह्णे एकायकमध्यंदि
नापराह्णे स्तासु पृथगनुपूर्वं हवींषि यान्युक्तानि वाससरोगेन इति॥ षड्होतास्त्रं॥ अथवाहेवा ५३
वासहे विकल्पे अन्वहं प्रत्यहमेकैकं वा हविर्निर्वपति। आश्वलायनः अन्तःउद्धिमि स्थापनानि

सांवत्सरिको गणितेषां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा प्रयोगस्तुरायणमग्निरिन्द्रो विश्वेदेवा इति प
यागिष्वयोनुसवनमहरहरेकावाग्निर्हविरिति सारखायनोपि॥ आग्नेये द्यौ वैश्वदेवः सद्यायजेते
न्यत्र पर्वनि तुरायणमितस्यावसृतहति॥ हविशेषभक्ष अत्र तुरायणे यजमानो हविःशेषभक्षो भ
वति कर्तृत्वाविरोधात्पत्न्यपि तन्द्रुक्तं छन्दोगसूत्रे दीर्घसत्रतोरयोर्वृतानि निवृत्तिच्छिद्रिवासीनन्तक्तं
हविरुच्छिष्टभोजी स्याद्धः सर्वेर्यमासाश्पलवणाद्गीनग्निमुपयायथाप्रकृत्याहिताग्नि
हि निवर्तयेदिति॥ ॥ कृत्स्नावार्यजितकव्याहोस्विहविरुच्छिष्टभक्षोग्निशालायामिति॥ संव
त्सरायणान्ते॥ एवमुक्तेन प्रकारेण संवत्सरायणने वर्षपूर्तिपर्यन्तं एतन्त्रानुष्ठानं करेतीत्यर्थः॥ अवि
तोद्धं दीर्घसत्रवदवभृथा॥ अत्रावभृथादि दीर्घसत्रवद्भवति॥ स्वयमेव सामगानमाप्लवनमात्रं
वोहृत्येतन्येवेष्टापजेत इत्यादिद्भवति नागन्धते॥ तद्वदेवन्निरूक्ष्यावहरणं प्रतियमुनयानियमे
नावभृथः प्राप्नोति तत्राह अनियतोद्धकमिति अवावभृथे उद्धकनियमो न भवति॥ पत्नेष्ठा भवति
तत्रकर्तव्यः॥ अत्रावभृथादुदयनीयायै देवेभ्य देवानि त्रीणपपिहवींषी यक्षेवड्भवंति एतदेवत्याः
पशवो वा भवति अग्निष्टोमो वाः अत्र छन्दोगसूत्रं॥ संवत्सरएद्द्दिमवभृथमभ्यवेतत्रसाम
गानं यथापूर्वस्मिन॥ स्वंयं गायेन्नवामायेदिति॥ उभयोस्त्ववभृथ्याद्रुदेत्यपसुरस्तादिष्टं
यंतं तेनेष्टा सोमनयजेत॥ प्रकृतत्वादुभयोस्तुरायणदीर्घयनयोरवभृथो नतरकोर्कस्याग्नि

दे॰श्रा॰ यादिभिरिष्टासोमेनाग्निष्टोमेनयज्जेत॥ यावन्ति वाहवीभिधुरस्तावद्भिर्वा पशुभिस्तद्वतैरि
५४ ति॥ द्वादसाहविकल्पाः अभिधीयंत इति शेषः। द्वादशाहस्य विकल्पाः विविधाः नानाविधाः पक्षा
अधुभिष्टोमो भरतद्वादशाहः॥ सर्वे अग्निष्टोमा यस्यासौ सर्वाग्निष्टोमः। द्वादशाहस्य स्थाने द्व
शायग्निष्टोमा भवंतीत्यर्थः। आद्यंतयोरतिरात्रौ वा उभयतोतिरात्रः। सत्रं उभयतोतिरा
त्रं इत्युक्त्वात। अस्य च द्वादशाहस्य भरतद्वादशाह इति संज्ञा॥ उक्तं सूत्रे॥ अथातो द्वादशाह
प्रत्याये भरतद्वादशाहोस्ति यो प्रथमस्य कल्पोयमेव ज्योतिष्टोमो विकल्पो द्वादशाहत्वइति प्र
थमः। अथ द्वितीय एतस्यैव सतोतिरात्रावभितो दशाग्निष्टोमा मध्य इति द्वितीयः। तृतीय ए
तस्यैव सतोतिरात्रावभितो बृहद्रथंतरपृष्ठानि दशाहानि मध्यत॥ अथ चतुर्थ एतस्यैव सा
षोडसिमंतावतिरात्रावभितोग्निष्टोमावंतरौ षष्ठौ मध्य उक्थ्याः षोडशिमच्चतुर्थ इति॥ संक्रम
द्वादसाहे दस एत्रस अहप्रथमानि प्रथमस्याहः॥ संक्रमद्वादसाह संज्ञके द्वादशाहे अहान्यभि
धीयंते। द्वादशाहे कस्य दसरात्रस्य दसमविर्जितानि नवाहानि नवाहानि त्रेधा विभज्य त्र्यह
ाः कर्तव्या नेयातुत्र्यहाणामपि त्र्यहाणां यानि प्रथमान्यहानि तैरत्र प्रथमस्त्र्यहो भवति।
तेन प्रथमे त्र्यहे पक्षस्य प्रथमं चतुर्थं छंदोमानां प्रथमं चेति सिद्धं॥ त्र्यहद्वितीयानि द्वितीय ५४
स्याहः॥ त्र्यहाणामपि त्र्यहाणां यानि द्वितीयान्यहानि तैरत्र द्वितीयस्त्र्यहः कार्यः॥ ततश्च

54

द्वितीयेऽहः पक्षस्य द्वितीयं पक्षस्य पंचमं छंदोमानां द्वितीयं चेति त्रीण्यपहानि ॥ अहस्तृतीयां
नि तृतीयं चेति तानि पक्षस्याहः ॥ प्रकृत्या ह समं ॥ एवं नवाहान्युक्तानि ॥ दशममहः अत्र प्रकृ
त्या स्वस्थानस्थितम विवाक्यमेव इत्यर्थः ॥ अत्रातिग्राह्यग्रहणाभावः षडहस्य विकृतत्वात्
आद्यंतयोः प्रायणीयो । अन्यत्सर्वं द्वादशाहवत् । अथातः संक्रमद्वादशाह इत्याचक्षते या
न्यहानि प्रथमान्यहानि स प्रथमस्याहो यानि द्वितीयानि स द्वितीयो यानि तृतीयानि स तृ
तीयो दशममेव दशममहरिति ॥ अग्निष्टुदिंद्रस्तुत्सूर्यस्तुतां मेकैकेनः । अथवाग्निष्टुदहीनो
मध्ये एकैकेन दशसप्तस्य पूरणं कर्त्तव्यं केवलेनाग्निष्टुता एकेन दशसप्तस्य पूरणं । अथवा के
वलेनेंद्रस्तुतोक्थ्येन । अथवा सूर्यस्तुता उक्थ्येन । अथवा वैश्वदेवस्तुता उक्थ्येनेति । तदुक्तं सू
त्रकृता । अथाग्नेयाश्चत्वारो भवंत्यग्निष्टुदिंद्रस्तुत्सूर्यस्तुद्वैश्वदेवस्तुदित्याग्नेयेषु प्रगाथेषु छं
दोमानां ब्रह्मसामानि कल्पयेद्यहर्तेषु सोऽग्निष्टुतैतेनैतेनान्नाद्यकामो यजेतान्निरन्नाद
स्य प्रदातेति भवतीति ऐंद्रेषु प्रगाथेषु छंदोमानां ब्रह्मसामानि कल्पयेद्यहर्तेषु स इंद्रस्तुते
नैतेन राजा संग्रामी वा बलकामो यजेतौजो हि वीर्यमस्मिन्दधातीति हि भवतीति सौर्येषु प्रगाथेषु
छंदोमानां ब्रह्मसामानि कल्पयेद्यहर्तेषु स सूर्यस्तुतैतेनैतेन तपो वा यजेत मुखो यस्य वाय
शः स्म विलुप्येत सर्वे प्रज्ञाता तस्य प्रज्ञातेति हि भवतीति वैश्वदेवेषु प्रगाथेषु छंदोमानां ब्र

दे॰ अ॰
५५

लसामानिवृत्तत्कल्पयोह्यहतेषुसत्सर्पस्तुतेनैतेनयजेनपोवायुत्तेमुद्येघसवाय्यहः सानिषिलु
प्येतस्र्योप्रज्ञातस्यप्रज्ञानेतिहिभवतीतिवेश्वेदेवेषुप्रगाधेषुधं हेमानाभुत्तसामानि
कल्पयोह्यहितेषुसवेश्वदेवस्तुतेनैतेनप्रजातिकामोयजेतेति॥ अत्राग्निष्टहादिषुसर्पा
न्नेपत्वाद्येोविसेषाः प्राणुक्ताः॥ अत्रकर्मादिषुस्तुवृत्तएषायद्विकायप्पाखभवति॥ वहना
साधर्म्यानुग्रहानइतिज्ञाचरोवातिकहूत्पानेतुक्रयाद्विसंतसुवृत्तएषाक्कानंभेदेनैवभव
ति॥ एडीप्रवैपथरु ततस्त्रात्रेप्पादिकायथगिति॥ सुतुएसुतुअतिएत्रयोः प्राकृतीअग्नि
ष्टुहादिषुतुपथास्वमाम्नोप्पादिकेति॥ त्रिकद्रुकैर्वा अथवात्रिकद्रुकेभ्योतिर्गोआयुर्भिः
सतुदिनैरेवाभ्यस्तेद्द्शाएत्रस्पप्रएांकर्तव्यं॥ तद्रुक्तंस्तुदस्त्रे॥ अतिएत्रावाभितस्त्रिकद्रुकार
र्द्धानुपर्यंतिज्योतिष्टोममेवदसमनहस्तेसर्वएकाहिकागोएवितस्वारादनि॥ अहीनैकाहानां
वेकैकेन॥ अथवा अहीनाश्चएकाहाश्चअहीनैकाहाः तेषाअहीनैकाहानामध्येएकैके
नाहीनेनअहाद्विनायेोहरीकातेनाभ्यस्तेनएकैकेनसुएदिनाएकाहेनचदसहकृत्वोभ्यस्ते
नदसएत्रस्यप्रएांकर्तव्यं॥ अहासमहा अहीनाअहादयःपोडएकांताः इतरेवाश्वमेधस
र्वमेधपुरुषमेधादयः॥ एकाहापकसुत्पाः क्रमवोथामाहाद्त्पास्मिन्नध्यायेयेउक्तासदस ५५
वर्गावात्म्नयोदसाजिएत्राश्वनसप्तदशाद्योवग्निष्टोमाद्योनित्याःसप्तक्रमवक्ष्या॥ए

तेषामधे एकैकेन दिवसेनास्य पूरणं कर्तव्यं॥ तथा च सूत्रं॥ अतिरात्रावभितो दिवसकृतो
तो ष्टोमो मध्यतो विषुवान् स ज्योतिर्दिवसाहोऽतिरात्रावभितो दिवसकृत्वो गोष्टोमो मध्यतो
विषुवान् स गोर्दिवसाहोऽतिरात्रावभितो दिवसकृताव आयुष्टोमो मध्यतो विषुवान् स आयुर्दि
वसाह एवमेवाभिजिद्दिवसाह एवं विश्वजिद्दिवसाह एवं सर्वजिद्दिवसाह एतेन प्र नया
वंतो हीनैकाहास्तावंतो द्वादशाहा इति प्राप्तिदिवसं तीति॥ अप्तोर्यमरणं जनस्य पर्वर्जे एकाहानाम
धेयः अप्तोर्यामेन दिवसेनास्य पूरणं कार्यं एतज्जन्यापाहोति श्रुत्वा॥ गो आयुर्भ्यां वा॥ अभ्यासे निलि
ताभ्यां यं ववारमाहताभ्यां एकैकेन वा दिवसेनास्य पूरणं कर्तव्यं॥ तथा च सूत्रं॥ अतिरात्रा
वभितो दिवसकृत्वो गो आयुषी मध्यतो विपर्ययं संज्योतिष्टोमो प्रथमदिवसमावहतीति॥ आ
भ्यासानुपपतौ ज्योतिष्टोमः पूरणः॥ अत्र त्रिककुत्के हीनेऽस्य दिवसेनास्य पूरणे क्रियमाणे
यद्यतेषामभ्यासो नोपपद्यते न संभवति तदा ज्योतिष्टोमो दिवसेनास्यावशिष्टानां महा
पूरणो भवति॥ तथा च दशरात्रे त्रिककुत्के स्ति एवं हीनेन वाहानि प्रश्येते॥ अथैकमहर्दशरात्रस्य
परिशिष्यते॥ तत्र त्रिककुभ्यामभ्यासो न संभवति अधिकसंख्याप्रसंगात्॥ अतो दिवसमोज्यो
तिष्टोमः पूरणो भवति॥ एवमहीनेष्वहःपूरणोऽपि ज्ञेयं॥ चतुरहे लोपे द्वादशाहे तेन पूरणा
क्रियते तदा नवमदिवसमौज्योतिष्टोमोः यद्यावदहो न तदा समारभ्य अद्वत्वादज्योतिष्टोमः प

द्वे अः दशसप्तहेन नदशत्रयः। यद्दशाहेन तदाहो। यदानकृत्स्ने स्तोतो देकदिति॥ तदुक्तं सुदस्त्रे॥ आभ्या
५६ सम हीने एविकृते नेद्दसाहानि पुर्येघस्याभ्यासो नोपपद्यते ज्योतिष्टोमेन तन्त्रपुर्वो दशि
एकाहेन प्ररोगोपक्षेरकेन वाजपेयेन यद्दशाहस्य पुरोगं क्रियते॥ तद्दा चवद्गुनामहावा
जपेयपवङ्गवर्मकृत्वा धुपमौ धूमचषालसोमक्रयातिथ्योपसद्धपानकालीनसुब्रह्मण्या
56 कानादिसर्ववाजपेयपवङ्गवति। अतिरात्रपो सुप्राकृतो सुब्रह्मण्या। वार्त्तिककारमते साधा
रणासुब्रह्मण्याह्वानं॥ भूदिने देवतो वारुणे इन्द्रस्य देव विश्वादिरूपं॥ सोमक्रयकाले दसा
नाम पिवाजपेयानाम ऊसुराइव्याशितं त्रेणक्रीत्वा सुगुपूर्वनिधायेवा हातो पुनस्त्रम
ति षष्ठमसुस्तरग्रहार्थं॥ अथ प्रकारान्तरेण द्वादशाहविकसाउपांते॥ यथोक्तसप्त
विंशस्तोत्रियं वचवासामवा पर्त्तुर्वा हर्वोन्यक्त्वा यजेत। यथोक्तस्य द्वादशाहस्य स्तोत्रम
कमनतुकुर्यात्॥ अथवा स्तोत्रे तदेवा एकां स्तोत्रियां एकाम चमन्याकुर्यी॥ अथवास
स्तोदो एकाम चमन्याकुर्यान॥ अथावा एकं सामान्यं कुर्यान अथवा यहराद्वावेकं य
जुप्रस्तुतादन्यनकुर्यान॥ अथवा यथोक्तानामहामेकमहोन्यनकुर्यान॥ तद्यथा अवि ५६
वाकास्थानेमहाव्रतं वाजपेयो वा अन्यो वा कश्चिदेकाहो प्रोयीमरजे स्याहवर्जितः
एतेषाम भद्दे यथोक्तादेकैके नान्येत द्वादशान्वत्वं भवति॥ तदुक्तं सुदस्त्रे अथाजोर्न

ताद्धाहसाहाइत्ति पुरिद्दांतियावंतस्स्तामानि तावंतोद्धाहसाहास्तोतोवाभूयांसस्तषामसां
कल्पयेत्सपदासर्वाश्च वः समिपात्सर्वास्तोमात्सर्वाणिपृष्ठानि सर्वाणि सामान्यपेक्षे
मचामहित्वामस्य स्थानेनु कल्पयेतं तएव सोम्नः कल्पो भवतीति पशुपामो हि वयमेकेनै
वाप्यन्यंतं कल्पं भवंतं यथा भवत्येतस्मै वरे वती घुवा स्वंतीयमग्नीष्टोमसामकृत्वा पशु
कामो यजेत रत्यापि वेक स्तोममाहत्यान्यस्य स्थानेनु कल्पए तएव सोम्नः कल्पो भवतीति
पशुपामो हि वयमेकेन स्तोमेनैवाप्यन्यं कल्पं भवतं यथा भवत्येतस्मै वैकृ विसमग्निष्टोम
साकृत्वामपाविनं याजपेदित्यपि वान्योन्यस्याः स्तुत्येष्वपि तिहिरे स्तोमो वा कल्पो वा पृष्ठं वा
तंत्रैवासंस्थेवा सामनीवानं तत्स्व सोम्नः कल्पो भवतीति ॥ व्याख्यातः समंततः ॥ प्राणभृत्के स्तो
त्राधीनाव्यत्यासे विपर्यासमंततो द्वाए त्रस्याते त्रं निमेदसमिह निरूप्यो न । ततः प्रसतव
स्वहसुतत्रयदहसमोवाजपेयः । क्रियतेन हावोदकाये सपावाजपेयनाम्नः प्रावल्यात्सर्व
वाजपेयधर्मप्राप्तौ स्वादिरएपपत दुनु ऐधेन सप्तदशस्तोत्रिकः कर्त्तव्यः इतरेषामहामपरिमितपक्षा
श्रवरोन विरोधाभावात्स्वादिरत्वादिजातिस्तुभयपसासाधम्यानुरोधेनैव । तयादेवसविर्तृरिपा
कृतिरपि यथाकाले भवत्येव । अविग्यजमानानाहित्यमालिंत्वेयत्याम्ना । इदंशक्ते निघ्रपादि
श्वहतिदेवानिति तद्दहः सर्वंधिनेव हतुवूल एपाक्तो नैभवति । सोमस्याग्नीध्रेनिधानमनंतरकालीने

प्रातरनुवाकस्यालीने चा नान्यत्र बहुनाम हाप्राबल्यात् ॥ इति शाबरभाष्ये । वाग्निष्टोमस्य मतेनानु सोम
क्रयात् निष्ट्यो यसद्दसाति वाग्यहरणो नरस्कालिनानि सुव्रतसरण्पाक्तानाग्नि सो न्यदेवनास्संस्कार
र्ष्य त्वाडे दैनमवति । इशागच्छेदेवावृत्सा रणा आगच्छेति । इत्यक्षागच्छ विम्वेवृत्सा रणा आगच्छतेन्ने
वं । गोधूमचषालत्वं चनभवति विधानएवा वसतीवाग्यहरणपरिहरणादौ देवसवितारित्याह
तिर्नवमएवाहनिभवति ॥ नान्येष्वहःसु सवतीयप शुल्लुरैन्द्राग्नः सवनीयोन्यहनि त्वेवमाहि
पः पदृ अग्निमितः स एव भवति । ततदीयाद्वाविंशतिः पशवः ॥ गणोधर्मे रणोपदेसिकेन तेषां
आतिदेसिकानां वाधात् ॥ तथा चोक्तं सारलायने । एकाहःसंधातर्मपघमाणेलभेततायं
मानरूपाणीति । अत एव स्तोमायनं वेतिपुनर्विधानं अपदेसिकत्वसिद्ध्यर्थं अन्यथा सम्भ
वतयाविकल्पोनस्यात् ॥ अतः प्रत्यहं स्तोमायनेनालंभयक्षेवाजपेआग्नेया दयश्चत्वारएव
स्तोमायनशब्दावाच्याः पशवो भवंति । सोमक्रयकालेसुरण्याणी क्रीत्वानुहरणांदूत्वाहसि
रणेन द्वारेणाप्रवेश्यसुगुप्तेस्थापयेत् ॥ ततः सुत्यासुद्वादशरात्रस्यसप्तमेहनिहस्तिरणाग्नेयपत्याः परे
तेनैषद्वासु एकरीनीत्येवमादिकार्यं । ततस्त्रिरात्रेरणासुरणानिष्पत्तिः पूर्ववत् ॥ नवशायःपशुभिः प्रजा
पत्याः ॥ तेषां स्तोमायनत्वात् ॥ स्तोमायनस्यैवविधानदिति ॥ एवमाद्यन्यदूह्यं ॥ एवं महा ५७
व्रतस्य दसमतेअग्निनियमः सर्वजिद्दीक्षांतं यथा जनिदिक्षितं वा ॥ नास्यैषाम तः ॥ एषामे

57

वं विधानाद्द्वादशाहविकल्पानामंतो नास्ति। दिङ्मात्रं प्रदर्शितमाचार्येणेति॥ तदुक्तं सूत्रांत
रे। अथातोऽनंताद्द्वादशाहा इति। प्रदिशंतियावं त्वक्ष्यामानि तावंतो द्वादशाहास्ततो वाऽभ्यास इ
ति॥ अथ नमुत्सर्गिणां अथोत्सर्गिणामयनमुच्यत इति त्रोषः॥ गवामयनविकल्पाः। तत्र प्रथ
मं गवामयनविकल्पा अभिधीयंते॥ पंचोक्थ्यां स्त्रीनभिप्लवानुपेत्य चतुर्थवर्तुरुक्थ्यामुपयंति
त्रीनभिप्लवान्पंचोक्थ्यानुपेत्य चतुर्थमभिप्लवं चतुरुक्थ्यमुपयंति॥ गवामयने युक्तं चत्वारोऽभि
प्लवाः पक्षश्च मास इति। तत्राभिप्लवलक्षणं चोक्तं। अभिप्लवः षडहोऽग्निष्टोमौ प्रथमांत्यावु
क्थ्या इतर इति। तेनाभिप्लवे चत्वार उक्थ्याः संति। अत्र तेषां चतुर्णामभिप्लवानामाद्येषु त्रि
ष्वभिप्लवेषु पंच पंचोक्थ्याः कार्याः एकोऽग्निष्टोमः प्रथमो वा षष्ठो वेति। चतुर्थमभिप्लवं चतुरुक्थं
प्रकृतिवदेव कुर्वंतीति त्रिष्वभिप्लवेष्वेकैकस्याहोऽग्निष्टोमत्वस्योत्सर्गेणास्योत्सर्गिणामयन
त्वं पक्षान्तरमाह। स्तोमोत्सर्गो विकल्पाः॥ अथवा संवत्सरमध्ये एकस्यैकस्याह्नः स्तोमोत्सर्गः
त्रिवृद्दिवि विहितस्य स्तोमोत्सर्गो भवति। अत्र ताण्ड्यं पठ्यते॥ आवा एते संवत्सरं प्रयंति पउ
त्सृजंति पथ्याविदंति राध्यानेभ्यः। संवत्सरोऽनत्सृष्टो यज्ञो त्सृजेयुमेहिनश्रमाधुधाः स्युश्रा
एोविसंपवत्सरं उद्दरणामासाय उत्सृजंति प्राणा एवो दानान्दधति पोहिहिताः प्रमीयते पा
संवत्सरस्यानुत्सर्गश्च समभ्युक्ता नमयानि तद्गुह्यत्स्पानरी त्सृजामि तिपयत्सृजेपुरुत्थानं स्युत्स

दे॰ अः जेपुस्तद्देवोत्सृज्यंत इत्नुत्सृज्यमघोषवत्वाहृदेकविंशं कार्यं तद्देवसाह्नामुत्सृष्टमप्युद्वहुएर्वतीति।
५८ अस्यार्थः अथास्मिन् गवामयने विकृतेन मासिमासे महरुत्सृजेयुरिति विधास्य न्नाह॥ अ
वारते संवत्सरस्यापपर्वेति यदुत्सृजंतीति॥ ये अहान्युत्सृजंति एतेन संवत्सरमेवापपर्वंति छि
द्रवान्नहि दृढोरस्मादिभिरेव प्राप्यते। एवमेवत्सरमध्ये बाधि हानुत्सर्गो कोपि संवत्सरस्य छि
58 द्रवत्वेनाप्यायितो भवति। अनुत्सर्गे बाधमाह। यथा वेदृतिराध्मात एवं संवत्सरोनुत्सृष्टोपन्नोत्सृजे
युरिति अनेन प्रमायुकाः स्युरिति। यथा चर्ममयो दृतिराध्मातः छिद्ररहितः अनेन वायुना पूरितः। एवमह
मुत्सर्जनाभावे संवत्सरोप्याध्मातो भवति। एवं स्थिते यथा हानि नोत्सृजेयुः अमेहेन आध्माने
ह्रतेन उदावर्त्ताख्येन रोगेण प्रमायुकामरणशीलाः स्युः भवेयुः सत्रिणः अतोहरुत्सर्गः कर्तव्य इ
त्यर्थः। तथा प्रकारांतरेणानन्यं शं सति प्राणो वै संवत्सर उदाना मासा यदुत्सृजंति ते प्राण एवो
दानान्धवति पारिशिष्टतः प्रमीयते यासंवत्सरस्मानुत्सृष्टस्य प्रमुक्तसार गच्छतीति। देहधारकः प्राण
एव संवत्सरः उदानाः कुर्द्धगमनादिप्रवृत्तिहेतवः तस्माद्वृतपः उदाना मासाः एवं स्थिते मासेषु
हानि यदुत्सृजंति तेन उदानास्तिमितान्प्राण एव दधति वारयंति। अनुत्सर्गे तु ऊर्द्धगमने नास्ति
मितत्वाभावात् प्राणस्य कारणादुदानान्निताः स्युः अपि वाहोनुत्सृष्टस्य संवत्सरस्य यात्तुकः सोके ५८
सातनमच्छति प्राशितियाहिस्तितः सत्रमध्ये प्रमीयते तस्माद्धामुत्सर्जनं कार्यमित्युक्तं भवति

अथ यदि ब्रह्मन्त्समहरुत्सृज्यं उत किंचिदनुत्सृज्याममिति जिज्ञासायां ब्रह्मवादिनो विचारं दर्शय
ति। न ह्यहरुत्सृज्यं सन्नानुत्सृज्या इमिति तत्र गवामयन विषये ब्रह्मवादिन आहुः किमिति॥ किं
कृत्स्नमहरुत्सृज्यं उताहोः किंचिद्वोत्सृज्यमिति अहः स्तुतोत्सृज्यमिति॥ स्तुत्यं तदेतु पक्षद्वय
दर्श नाद्ब्रह्मवादिनां विचारः॥ विचार्यमाणानामिति श्रुतः। तत्र न सर्वमुत्सृज्यं अपितु किंचिद
वोत्सृज्यमिति पक्षमवलंब्याह। यद्युत्सृजेयुः पृष्ठ्यमनुत्सृजेयुः स्तदेवोत्सृष्टं तदनुत्सृष्टमिति। य
द्यहान्युत्सृजेयुः। यदीति वचनाद्यमुत्सर्गपक्षो वैकल्पिक इति गम्यते। तस्मिन्पक्षे उच्छ संस्थे
ष्वहःसु उच्छानि अग्निष्टोमः साम्नः परगणि स्तोत्राणि शस्त्राणि वोत्सृजेरन्॥ तदेवाहः उत्सृ
ष्टं अग्निष्टोमसाम्नः परस्य प्रयोगस्य परित्यागात् उत्सृष्टं भवति। तस्य पत्तस्यानुष्ठानादनुत्सृष्टं
च भवति। अथास्मिन्पक्षे परकाण्डे तरेणोत्सर्जनानुत्सर्जने दर्शयति अथो खल्वाहुरेक त्रिकं का
र्यं तद्ध्वसाह्नादुत्सृष्टं अभ्यधिषुण्वंतीति॥ अथो खल्विति पक्षांतरपरिग्रहः। अहरुत्सर्गपक्षे एकं
त्रिकमेव स्तोमं कार्यं। उत्सृष्टव्येनिकेषु वास्तोमेष्वेकैकस्तोत्रीयास्य तिभवति। किं तु चितिस्तदस्य
र्थः। तन्मत्र साह्नाद्देवस्त्रीयस्य स्तोमस्योत्सर्गः कृतः स्तुतस्तदनुत्सृष्टं स्तोममभित्यज्याधिषुण्वंति सवनात्स
वनाद्यभिसुन्वति अभिषवं कुर्वंतीत्यर्थः। एवं स्तोममात्रस्योत्सर्जनान्येषाम्स्तुतशस्त्राणामनु
त्सर्जनाद्यभिसुन्वति अभिषवं कुर्वंतीत्यर्थः। अथ पक्षांतरमाह। यज्ञो वा सवनविधिः क्रिया॥ अ

दे॰अ॰ पवापसोरेव सवनविधिना क्रियानुष्ठानं भवति पशुरेव केवलस्तस्मिन्नहनि भवति न ग्रहस्तो
५९ त्रसस्त्रादिकमित्यर्थः ॥ अनुमावार्थमविशेषं तावद्गतिएहछिड्रावाएते षां संवत्सरइ
त्याहुर्यैस्तोममुत्सृजंतीति पशुमालभते स्तोममेव तदालभंते स्तोमो हि पशुः ॥ अउत्सन्नाःस्म
रन्निवत्सानयाकुर्वंति प्रातः पशुमालभते तस्य वपया प्रचरंति ततः सवनीयेनाष्टाकपाले
न ततः आग्नेयेनाष्टाकपालेन ततो दध्नैंद्रेण ततश्चरुणा वैश्वदेवेन तत्प्रातःसवनं संतिष्ठते त
तः पशुपुरोडाशेनैकादशकपालेन ततः सवनीयेनैकादशकपालेन ततो मरुत्वतीयेनैकाद
शकपालेन ततश्चरुणैंद्रेण तन्माध्यंदिनं सवनं संतिष्ठते पशुना प्रचरंति ततः सवनीयेन द्वा
दशकपालेन ततो वैश्वदेवेन द्वादशकपालेन ततश्चरुणाग्निमारुतेन ततस्तृतीयसवनं संतिष्ठते
पशुहृत्येन प्रचर्य पत्नीः संयाजयंतीति ॥ अस्यार्थः ॥ अथ पद्यांतरं विधित्सयेमं पदं द्वयं पातिछ
ड्रे वा एते षां संवत्सर इत्याहुर्यै स्तोममुत्सृजंतीति ये उक्तप्रकारेण स्तोममुत्सृजंति एतेषां संव
त्सरः संवत्सरसाध्यो यागः छिद्रेवो छिद्रवदेव भवतीति छिद्रवान् वादिन आहुः अतो हेतोस्तस्मि
मिति अयमेव प्रहृत आदरणीयः ॥ अस्मिन्पक्षे छिद्रपिधानाकर्तव्यं संपूर्णाय योगमाह पशुमा
लभते स्तोममेव तदालभंते स्तोमो हि पशुरिति ॥ यद्दहस्तस्यकामयंते तत्स्वाहुः सवनीयं पशु ५९
मेवालभंते ॥ स्तोमग्रहणं ग्रहशस्त्रादीनामप्येषामप्युपलक्षणार्थः ॥ अथ तस्मिन्नहनि प्रातःस

59

वनप्रयोगमाह ॥ अउत्सष्ठास्मरति वत्सानपाकुर्वन्ति प्रातः पशुमालभंते तस्य वपया प्रचरंति
ततः सवनीयेनाष्टाकपालेन ततः आग्नेयेनाष्टाकपालेन ततो द्विदैवत्यैस्ततश्चरुणा वैश्वदेवे
न ततः प्रातः सवनं संतिष्ठते इति ॥ श्वः परेद्युरहः संस्थास्मः आताहन्तसर्गकीरिव्यामरति वृक्षः पूर्व
स्मिन्नेवाहनि वत्सानपाकुर्वन्ति सायं दोहार्थमातम्पः पथद्भुः उत्सष्ठास्मरति सृजेल्लघुतम
वहवचनेरूपमेतत् ॥ अग्नेन विहितस्य वत्सापकारणस्य दोहार्थत्वात्सायं दुग्धाज्जस्य पयो दधिकुर्वे
सुत्रं भवति । ततः प्रातः काले लब्धस्य स्याह्लोयः सवनीयः पशुस्तमालभन्ते आलभनस्य यागार्थ
त्वादालंभनादिना संस्कारेण कुर्युरित्यर्थः ॥ ततस्तस्य पशोर्वपया प्रचरन्ति ततः सवनीयेनाष्टाकपाले
न अष्टसु कपालेषु संस्कृतेन पुरोडाशेन प्रचरंति । ततोन्यो नाग्नेयो नाग्निदैवत्येनाष्टाकपालेन
तत ऐंद्रेणा द्यान्ततो वैश्वदेवेन चरुणा प्रचरेयुः । तत्तेतानुष्ठानेन प्रातः सवनं संतिष्ठते । समाप्यते ॥
अथ माध्यंदिने सवनस्य प्रयोगमाह ततः पशुपुरोडाशेनैकादशकपालेन ततः सवनीयेनैकादश
कपालेन ततो मरुत्वतीयेनैकादशकपालेन ततश्चरुणा ऐंद्रेण तन्माध्यंदिनं सवनं संतिष्ठत इति
ततो माध्यंदिनसमये पशुपुरोडाशेन ये द्वैवत्यः पशुस्तद्दैवत्येन एकादशसु कपालेषु संस्कृतेन पु
रोडाशेन प्रथममिष्ट्वा ततः सवनीयेनैन्द्रेणैकादशकपालेन प्रचर्य ततो मरुत्वतीयेन मरुत्व
द्गुणविशिष्टेनेन्द्रदैवत्येनैकादशकपालेन प्रचर्य ततः केवलेन्द्रदैवत्येन चरुणा प्रचरेयुः । ततावते

दे॰श्रः
९०

माध्यंदिनं सवनं परिसमाप्यते। अथ तृतीयसवनं कृत्स्नमाहापशुप्रणो चरंति ततः सवनीयेन द्वादशा
कपालेन ततो वैश्वदेवेन द्वादशकपालेन। ततश्चरुणाग्निमारुतेन तृतीयसवनं संतिष्ठत इति।
पशुना पश्चवयवैर्हृद्यादंगैः प्रचरंति प्रथमं चरंति। ततः सवनीयेनैंद्रेण पुरोडाशेन द्वादशकपा
लेन ततो वैश्वदेवेन द्वादशकपालेन ततोऽग्निमरुद्देवात्येन चरुणा प्रचरेयुः। ततश्चैव तृतीयसव
नं परिसमाप्यते। एवं सवनत्रये परिसमाप्ते यस्य यं कालेऽकर्मं तद्दर्शयति। पृषदाज्येन प्रचर्य पत्नी

60

संयाजयंतीति। दधिमिश्रमाज्यं पृषदाज्यं तेनानुयाजानिष्ट्वा ततः पत्नीः संयाजयंति। पत्नीसंया
जांतमहः समापनीयमित्यर्थः। इति माधवाचार्यैः कृतव्याख्यानमिदं आन्तं सोमप्रयोगतत्त्वाद्दीक्षितविते
शांखायनसूत्रे विशेषः। उत्सर्गिणामयने यातियोरणमासिभिः सुत्यान्यहानि संनियतेषु सत्रासु
जेरन्। उभाभ्यां वा द्वौ पूर्णमासाभ्यामेकविंशिकं वा स्तोमं कुर्वीरन्। एकैकां वा स्तोत्रियामुत्सृजेरन्
इत्यारण्यां स्रुवाचः। प्रथमाध्वर्यवस्योपदेशः एकैकस्य प्रतिगरस्योत्सर्गार्थः। अहरहरुत्सृजमाना
प्राजापत्येन तद्दः पशुना यजेरन्। यद्देवतो वा सवनीयः स्यात्। तत्र पशुने चैहवीं प्रत्याययति
पशुतंत्र इति वचनात् हृद्यामनु। पशुपुरोडाशमनु। पशुयागमनुवदत्यर्थः। तस्यैव यपाप्रचरंति त
तः सवनीयेनाष्टाकपालेन ततः आग्नेयेनाष्टाकपालेन ततश्चरुणैंद्राग्नेन तृतीयसवनं संति ९०
ष्ठते इत्यादिना यवक्रतेति यासवर्मीयपशुतंत्रे चीयमानानां। परस्मादहर्लोत्रियानन्तुरूपानकु

वीरन्यथार्थमतिप्रैषः॥ द्वेहेत्नुन्यामिरग्निभ्यामिति। उच्चायन द्वादशाहमासीरन्। उभयीरुत्सृज
मानाः संसद्यमयनं। उभयीः पौर्णमासी मावास्याउत्सृजमानाः संसद्यमपरमुपेयुः। संयोग
घ्यवनिष्ठतइतिसिद्धं। उभयीरुत्सृजमानाइतिवचनं इतरयोरपि पक्षयोरेकाग्निकेवेत्यनयो
द्वीदशाहएवावस्थानमितितन्नाष्ये॥ अनारंभोवा। अथवाएकस्यमस्यविदुहः अनारम्भए
वाकर्णमेककर्त्तव्यं। तदुक्तं श्रास्वायनेन। यानि पौर्णमासीभिः सुत्यान्यहानि संतिष्ठतेयुस्तात्सु
त्सृजेरन्निति। स्तोमोत्सर्गौवइत्यादीनामस्त्राणामानान्तराणि निमुलत्वादुपेक्षणीयानि॥
नायश्चितविकल्पः॥ अथातायश्चितस्यविकल्पोभिधीयतइति शेषः॥ अयमेव प्रायणी
योतिरात्रः सर्वत्र सत्रेषु स्यात्। यथोक्तपक्षे अयं द्वादशाहिके ज्योतिष्टोमातिरात्रः प्रायणीयसंज्ञ
कएवसर्वसत्रेस्यात्॥ संवत्सरपर्यंतं सर्वैर्महास्थानैः अयमेवस्यादित्यर्थः। कीदृशः यथोक्तपक्ष
यथोक्तानि यक्षानि यस्मात्सोपयोक्तपक्षः। तदुक्तं छंदोगमत्रे॥ एतेनोक्तास्तायश्चितस्यहीना
दिनस्यायनविधावाज्योतिष्टोमोतिरात्रः सषोडशिमानहारहः स्यादितिधानं जप्यः इति॥ अ
यापरं॥ अथानंतरमेपरं उक्तात्पक्षाद्विकल्पांतरं तायश्चितस्याभिधीयतेतिशेषः॥ ज्योतिष्टो
माश्चत्वारोभिजितैः षण्मासान्॥ चत्वारो ज्योतिष्टोमाः एकोभिजिन्नाते एवंविधैः पंचभिरहो
भिः प्रतिमासं षड्वारमावृत्तैः पूर्वपक्षं षण्मासान्नयन्त उपेयात्॥ वृत्त विषुवस्थाने। मध्ये विषुवतः

दे॰ अ॰ स्थाने महाव्रतं भवति॥ विश्वजिन् ज्योतिष्टोमाश्चत्वारस्ते ह्न तरात्र॥ प्रथमो विश्वजित् ततश्च
६१ त्वारो ज्योतिष्टोमाः ते एवं विधैः पंचहोभिः प्रतिमासं षड्भिर्मासा ह्नते हृतरात्र विषुवतः परारस्यमासा
सान्नपेन्नपूरयेत॥ एतत्पुरुषस्य नारायणस्योत्तममेतत्पुरुषस्य नारायणस्योत्तमं॥ एतदुक्तं
अतिमं सत्रं नारायणस्य पुरुषस्य नारायणस्य पुरुषसत्रमित्ये येनास्य संज्ञेत्यर्थः॥ द्विरभ्यासो
61 ध्यायपरिसमाप्तिसूचनार्थः॥ अस्मिन्सत्रे छंदोगसत्रं॥ चत्वारो ज्योतिष्टोमा अभिजिदेषपं
चाहः षकुमोसेष्वभ्यस्येतं महाव्रतं विषुवान् अथैत एव मासा आवृत्ता विश्वजित्वाभिजि
तः स्थाने तत्पुरुषस्य नारायणस्यायनमिति॥ अथ छंदोगसत्रस्थानि सत्राननि प्रसंगालि
ख्यते॥ अभिजिद्द्वादशाहस्तदग्ने ज्योतिष्टोमो वा एषं तरपक्षः नद्यग्नयेरयनं॥ एवं षाष्ठं तस्यास
र्वत्रायनमिति शेषत्वेन योज्यं॥ द्वादशस्य षड्दस्या ह्नत्यष्टौ ज्योतिष्टोमः संवत्सरमेहरहः स्या
त्तदिदस्यायनं॥ एवं क्ष्यमाणानि सर्वाणि सत्राणि व्याख्येयानि॥ व्यत्यासं द्वादश एषं तरपक्षः
तदिदमग्नोः उभयसामा ब्रह्मन्प्राजापत्यो॥ वायोर्वैरूपपक्षो वृतं वा॥ आदित्यस्य वैराजपक्षो
विश्वजिद्वा॥ अपांशाक्करीपक्षः॥ गवां रेवती पक्षः। प्रजापत्यो॥ वायोर्वैरूपपक्षो वृतं वा॥ आदि
त्यस्य वैराजपक्षो विश्वजिद्वा॥ अपां शाक्करीपक्षः। गवां रेवतीपक्षः॥ प्रजापतेर्वामदेव्यपक्षः ६१
विश्वेषां देवानां स्वरपक्षः। सूर्यस्य दिवाकीर्त्यपक्षः। महेन्द्रस्य महानाम्नीपक्षः॥ एते विद्या॥ ८२

दे०प्र: स्तापश्चितस्य। यानि त्रीण्युत्सर्गाणि द्वादशसंवत्सरं षड्विंशसंवत्सरं शतसंवत्सरमिति। ~~सप्त~~

६२ ~~त्रिज्योतिष्टोमेनाग्नयनानि~~ भवंति। तस्य ज्योतिष्टोमस्य रथंतरं पृष्ठं बृहद्वा व्यत्यासे। व्यत्यस्य

त्यस्य व्यत्यासे यथैवार्षेयकल्पेनोक्तमिति सौरकलंपिः हैरवलंभि एह ॥ एतेषामयनविधानं

62 यथैवार्षेयकल्पेनोक्तं तथैव स्यादिति। इति वात्स्यमोरयनेनोक्तं प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरं षड्विं

संवत्सरं शतसंवत्सरमिति कल्पसूत्रं ॥ ॥ इति श्रीसंस्थापतिमहायाज्ञिकत्रिरग्निचित्त्रि

शाखानुक्रममहायाज्ञिकश्रीश्रीप्रजापतिसुतयाज्ञिकश्रीदेवकृते कात्यायनसूत्रव्याख्या

ने चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ शुभमस्तु ॥ संवत् १९२१ मी: मार्गशीर्ष वदि १४ राम० राम० ॥ ६२